ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի թերթ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ Է 1993 ԹՎԱԿԱՆԻ ՓԵՏՐՎԱՐԻՑ

28 ՄԱՅԻՍԻ 1998 Թ.

№ 11 (120)

ԳԻՆԸ՝ 100 ԴՐԱՄ

Հայաստանի առաջին հանրապետության 80 տարին

ժողովրդական նկարիչ Գրիգոր ԽԱՆՋՅԱՆ. «ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ» (դրվագ)

ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏ. 80

«...Զանգերն են հնչում Սարդարապատի»

Ողբերգության պես ու սուրբ հավատի
Զանգերն են հնչում Սարդարապատի:

Էդվարդաս ՄԵԺԵԼԱՅՏԻՍ

Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի 1918 թվականի մայիսյան հերոսամարտերը հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության փայլուն էջերից են, մահու և կենաց կռիվը թուրքական զավթիչների դեմ: Հայ ժողովրդի սարդարապատյան գոյամարտի շնորհիվ ի դերև ելան Արևելյան Հայաստանը նույնպես հայաթափ անելու և մեր ժողովրդի ողջ մնացած հատվածը ոչնչացնելու դիվային ծրագրերը: Հայ ժողովրդի 1918 թ. մայիսյան գոյամարտերը կրկին ու կրկին ապացուցեցին, որ թուրքական արյունոտ յաթաղանից փրկության միակ ելքը կռիվն է, Ավարայրի ոգեկոչումը: Եվ ապրեց հայ ժողովուրդը, որովհետև ազգովի ոտքի ելավ անարգ թշնամու դեմ: Եվ սա էր մեր պատմության մեծ դասը:

Սքանչելի է սուրբ մարտական՝
Մերկացված հանուն մեծ
արդարության:

Հանուն այդպիսի մեծ արդարության էր, որ հայ ժողովուրդը 1918 թ. մայիսին ձեռքն առավ Վարդանանց սուրը Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերում և ապացուցեց իր ապրելու իրավունքը:

***

1918 թ. սկզբից Հայաստանի վրա կրկին կախվեց թուրքական մահացու վտանգը: Օգտվելով պատեհ վիճակից, թուրք զավթիչները նորից արշավեցին Հայաստանի դեմ ավերելով քաղաքներն ու գյուղերը, անխնա կոտորելով բնակչությանը: 1918 թ. մայիսի 15-ին, գրավելով Ալեքսանդրապոլը, թուրքերը շարժվեցին դեպի Երևան և Ղարաքիլիսա (այժմ Վանաձոր), նպատակ ունենալով անցնել Թիֆլիս և Բաքու: Օրհասական այդ պահին ոտքի ելան հայ հայրենասիրական ուժերը՝ լի վրճռականությամբ՝ պաշտպանելու հայրենիքը, փրկելու հայ ժողովրդին՝ նրա գլխին կախված ֆիզիկական բնաջնջման վտանգից: Հայաստանի վրա նոր ուժով թևածեց Ավարայրի ոգին: Ռազմաճակատը ձգվում էր Արաքսից մինչև Արագած լեռան ստորոտը և Բաշ Ապարանից այն կողմ:

Մայիսի 21-ից 28-ը, 7 օր շարունակ, Արարատյան դաշտը լցված էր եկեղեցական զանգերի ղողանջներով: Դա տագնապի ահազանգ էր, ռազմի և համազգային սրբազանքի կոչ:

Արարատյան դաշտը ներխուժած թուրքական զորքերը 1918 թ. մայիսի 21-ին գրավեցին Սարդարապատ կայարանը և համանուն գյուղը (այժմ Հոկտեմբեր), Գեչրլուն (այժմ Մրգաշատ) և մոտեցան Ղամշլուին (այժմ Եղեգնուտ կիսակայարան): Նրանք գտնըվում էին Երևանից 30 կմ հեռավորության վրա:

(Շարունակությունը՝ 6-րդ էջում)

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԷՋԵՐԻՑ

Սարդարապատի հերոսներից. Նիկոլ ԹՈՓՉՅԱՆ. մասնակցելով Վանի հերոսական պաշտպանությանը, նա կռվեց նաև Սարդարապատում. նահանջելու այլևս տեղ չկար:

Սարդարապատի հերոսներից. ռուս գնդապետ ՊԵՐԵԿՐԵՍՏՈՎԸ պաշտպանում էր Արաքս գետի կամուրջը՝ Մարգարա գյուղի մոտ:

Սարդարապատի հերոսներից. ավագ լեյտենանտ Գրիգոր ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ:

ԱՊԱՐԱՆ. 80

Հաղթում է նա, ով ուզում է հաղթել

Հայ ժողովրդի նորագույն պատմության մեջ Ապարանի աշխարհազորայինների սխրանքը իր արժանավոր ու մշտական տեղն է գրավեցնում մեր հերոսական տարեգրության էջերում:

1918 թ. մայիսյան օրերին Ապարանի աշխարհազորայինների սխրանքը հայրենի հողը թուրքական զավթիչներից պաշտպանելու գործում, այնուամենայնիվ, մեր համոզմամբ, մինչև վերջին ժամանակները, դժբախտաբար, պատշաճ գնահատականի չի արժանացել և մնացել է ստվերում, նրան վերապահելով երկրորդական դեր:

Նախ, այն պատճառով, որ թուրք զավթիչների դեմ ապարանցիների մղած հերոսամարտի մասին պահպանվել են միայն արխիվային կցկտուր տեղեկություններ, նույնիսկ աղքատիկ են ռազմական զեկուցագրերն ու հաղորդումները: Մեզ հաջողվել է այդ նյութերի և ճակատամարտի մասնակիցների հիշողությունների (դրանք մենք գրի ենք առել տարիներ առաջ) համադրմամբ ինչ-որ չափով վերականգնել իրողությունը:

Երկրորդ, Ապարանի ճակատամարտը ստվերում է մընացել նաև այն պատճառով, որ այստեղ չեն եղել այնպիսի հայտնի ու աչքի ընկնող ռազմական գործիչներ, ինչպիսիք եղել են Սարդարապատում:

1918 թ. գարնանը, երբ որոշվում էր հայ ժողովրդի լինել-չլինելու հարցը, թուրք զավթիչների գերակշիռ ուժերի դեմ մղված խսկապես հայրենական պատերազմի օբյեկտիվ ուսումնասիրումը ամբողջ վեհությամբ բարձրացնում է Ապարանի ճակատամարտում ձեռք բերված հաղթանակի վիթխարի նշանակությունը:

Թող ընթերցողը չտարակուսի տողերիս հեղինակի այսպիսի եզրակացության համար, աչքի առջև ունենալով Սարդարապատի ճակատամարտում հայկական ուժերի խոշորագույն հաղթանակը:

Նախքան մեզ հետաքրքրող Ապարանի ճակատամարտին անդրադառնալը, փորձենք ընթերցողին համառոտակի հիշեցնել 1918 թ. գարնանը Հայաստանում զարգացող իրադարձություններին:

Խախտելով Երզնկայի զինադադարը, թուրքական զորքերը շինծու պատրվակով, վերսկսեցին ռազմական գործողությունները: 1918 թ. փետրվարի 13-ին նրանք գրավեցին Երզնկան և կարճ ժամանակ անց, հայտնվեցին Էրզրումի պատերի տակ: Այստեղ հայկական զորքը ուներ 9—10 հազար զինվոր, 500 թնդանոթ և այլն: Բոլոր միջոցները կային թուրքական չորս հազարանոց բանակը ետ շպրտելու համար: Սակայն ռազմաճակատի հրամանատար Օդիշելիձեի հրամանով առանց դիմադրության, Էրզրումը հանձնվեց թշնամուն: Դա վրաց մենշևիկների առաջին նվերն էր թուրքերին, Բաթումը Վրաստանին թողնելու դիմաց: Նույն ճակատագրին դատապարտվեց Սարիղամիշը:

1918 թ. ապրիլի 25-ին նույն Օդիշելիձեի հրամանով թուրքերին հանձնվեց Կարսի անառիկ ամրոցը: Սակայն դա էլ թուրքերին չբավարարեց և նրանք շարժվեցին դեպի Ալեքսանդրապոլ: Անկանոն նահանջող զորքը իր հետ տանում էր տասնյակ հազարավոր գաղթականներ:

1918 թ. մայիսի 14-ի գիշերը թուրքական հրամանատարությունը պահանջեց իրեն հանձնել Ալեքսանդրապոլի երկաթուղային կայարանը, զորքերը դեպի Պարսկաստան տանելու համար: Հաջորդ օրը թուրքերին հանձնվեց ոչ միայն կայարանը, այլև ամբողջ Ալեքսանդրապոլը:

Ալեքսանդրապոլի գրավումը առաջացրեց անկառավարելի խուճապ: Թիֆլիս տանող ճանապարհը լցված էր հազարավոր փախստականներով ու իրենց զորամասերը կորցրած անկանոն նահանջող զինվորներով: Տիրում էր համընդհանուր հուսալքություն: Զինվորներին համախմբելու հրամանատարների փորձերը արդյունք չէին տալիս:

Այսպես հեշտությամբ, առանց որևէ դիմադրության գրավելով ստրատեգիական կարևորագույն բնակավայրերը, թուրքական զորքերը Ալեքսանդրապոլից շարժվեցին երկու ուղղությամբ: Մի մասը շարժվեց դեպի Երևան՝ այն գրավելու նպատակով: Մյուս մասը շարժվեց դեպի Ղարաքիլիսա, հետագայում Թիֆլիս—Բաքու երկաթուղին գրավելով, Բաքու անցնելու մտադրությամբ:

Ստեղծված խուճապը, համընդհանուր խառնաշփոթությունը թուրքերի մեջ ամրապնդում էին վստահությունը, որ Երևանի գրավումը կլինի զվարճալի զբոսանք:

Մայիսի 21-ին թուրքական 9 հազարանոց բանակը Շևքի փաշայի հրամանատարությամբ գրավեց Սարդարապատ կայարանը: Թուրքերին թվում էր,

(Շարունակությունը՝ 5-րդ էջում)

Հովհաննես Քաջազնունի՝ Հայաստանի առաջին հանրապետության առաջին վարչապետը

Հատված ճարտարապետության դոկտոր Լ. ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆԻ «Հովհաննես Քաջազնունին՝ ճարտարապետ» գրքից (ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հրատարակություն):

Քաջազնունիների գերդաստանը անցյալ դարի ռուս-թուրքական պատերազմներից հետո Էրզրումից տեղափոխվեց Ախալքալակի մարզ: Պապի հայրը՝ Տեր Հովհաննես Իգիթխանյանը, լինելով ուսուցիչ ու քահանա, մեկնեց սբ. Էջմիածին՝ օծվելու: Հայոց կաթողիկոսը ծանոթանալով քահանա ձեռնադրվող բոլոր հավակնորդներին, նրանց առաջարկեց ընտրել նոր ազգանուններ, թվարկելով մոռացության մատնված նշանավոր հայկական տոհմերի անուններ: Տեր Հովհաննեսը թարգմանեց իր իսկ ազգանունը, արժանանալով կաթողիկոսի հավանությանը: Իգիթխանյանների հաջորդ սերունդները կրեցին Քաջազնունի ազգանունը:

Հովհաննես Քաջազնունին մեծացավ հոգևորականի և տոհմիկ մտավորականի ընտանիքում, որը նրան դաստիարակեց իբրև ազնիվ քաղաքացու, հայրենասերի, ազգի նկատմամբ պարտքի զգացումով օժտված անձնավորության:

Հովհաննես (Ռուբեն Իվանի) Քաջազնունի ճարտարապետը ոչ այլ ոք է, եթե ոչ Հայաստանի Հանրապետության առաջին վարչապետը: Ժամանակի տարաբախտ ընթացքը նրա անունը մատնեց մոռացության թե՛ որպես քաղաքական գործչի և թե՛ որպես ճարտարապետի: Երկար տարիներ նրա անվան շուրջ լռություն է տիրել: Ճարտարապետ-ուսանողների շատ սերունդներ նույնիսկ չէին լսել Քաջազնունու՝ իբրև ճարտարապետի մասին: Չէ՞ որ նա «ժողովրդի թշնամի» էր, կիսելով 30-ական թվականների բազմաթիվ առաջադեմ գործիչների ու մտավորականների ճակատագիրը:

Քաջազնունու անձնավորության, ճարտարապետի, արվեստագետի, գրականագետի մասին քիչ է գրվել: Նրա նկարագիրը լիարժեք կերպով ներկայացնելու համար անհրաժեշտ կլիներ համախմբել ինչպես պատմաբանի, այնպես էլ գրականագետի, քաղաքագետի ու ճարտարապետի ուսումնասիրությունները: Նրան մոտիկից ծանոթանալու համար անհրաժեշտ է ուսումնասիրել այն գրական ժառանգությունը՝ բնադատական հոդվածներ, պատմվածքներ, որոնք նա բեղմնավոր կերպով հրապարակել է Պետերբուրգի, Թիֆլիսի մամուլում դեռևս ուսանողական տարիներից սկսած: Քաջազնունու «Հարյուր տաս օր Եվրոպայում» ճանապարհորդական նոթերը լիովին համոզում են, որ մենք գործ ունենք վերին աստիճանի խստապահանջ և նուրբ ճաշակի, բարձր կուլտուրայի տեր արվեստագետի հետ:

Լինելով բազմակողմանի ընդունակությունների տեր անձնավորություն, նա պատանի տարիներին դժվարացել է նույնիսկ կողմնորոշվել որոշակի մասնագիտության ընտրության խնդրում: Սովորելով Պետերբուրգի քաղաքացիական ինժեներների ինստիտուտում (1887), նա ընկըրկական շրջանում վստահ չէր իր ընտրած ուղու մեջ, որոնման մեջ էր՝ ուսումնասիրելով ճարտարապետությունը, միաժամանակ հետաքրքրվել է գրականությամբ: Շեքսպիրը մշտապես նրա ուսումնասիրության առարկան էր: Շեքսպիրին նվիրված նրա հոդվածները բացառիկ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև մասնագետների համար: Տարիներ անց, Վանում, Քաջազնունին քաղաքական և կառուցողական գործունեությանը զուգընթաց, դասախոսություններ է կարդացել Շեքսպիրի մասին, զուգահեռաբար ուսումնասիրել ու թարգմանել է քրդական բանահյուսությունը:

Ուսանողական տարիներին Հովհաննես Քաջազնունին շատ էր նկարում, մասնակցում ցուցահանդեսների, իր գիտելիքները խորացնելով արվեստի ու ճարտարապետության պատմության մեջ: Նա լավագույն ուսանողների շարքում էր, մեծ ապագա խոստացող ճարտարապետի համարում ուներ: Ինստիտուտը գերազանց կերպով ավարտելու կապակցությամբ (1895) Քաջազնունու անունը փորագրվեց ավանդական մարմարե տախտակի վրա:

Նա իր կենսագրության առաջին էջերը բացեց որպես ճարտարապետ, որպես ճարտարապետ էլ ավարտեց իր կյանքը, դառնալով սովետական դաժան հետապնդումների զոհը, վարձահատույց լինելով իր փառապանծ անցյալի համար: Ունենալով միայն մի նպատակ՝ իր ուժերը նվիրաբերել հայրենիքին, 1925-ին Քաջազնունին վերադարձավ Հայաստան, հստակ գիտակցելով, թե ինչ է իրեն սպասում:

Այո, Քաջազնունին ճարտարապետ էր, ընդ որում շատ հետաքրքիր ու յուրատիպ, մեծ հնարավորությունների ու լայն գիտելիքների տեր:

(Շարունակությունը՝ 2-րդ էջում)

ՀԱՅԵՐԸ ՊԵՏՔ Է ՄԻԱՍԻՆ ԼԻՆԵՆ

ԲԱՑ ՆԱՄԱԿ ՀՀ ԱՊԱԳԱ ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ

ՀՀ նախագահական ընտրությունների նախօրյակին ակադեմիկոս Սերգեյ Համբարձումյանը արտասահմանում էր: Հենց այդ օրերին նա հեռվից բաց նամակով դիմեց ՀՀ ապագա նախագահին, արտահայտելով գիտնականի, հասարակական գործչի իր խորհրդածությունները ու մտահոգությունները հանրապետության ապագայի, նորընտիր նախագահի ծրագրի ու գործելակերպի մասին:

Առաջնորդվելով այն մտքով, որ իմաստուն խոսքը ոչ հնանում է, ոչ էլ վնասում թեկուզ ամենախելոքին, այսօր հրապարակում ենք այդ նամակը, քանզի այն հապավումներով է տպագրվել «Հայաստանի Հանրապետություն» թերթում:

Ես լավ գիտեմ Հայաստանը (գոնե ինձ այդպես է թվում) և ըստ իս, տեսնում եմ նրա ապագան:

Համոզված եմ, որ նախաձեռնող ու աշխատասեր հայ ժողովրդին սպասում է լավ ապագա: Մեր ժողովուրդն արժանի է ապրելու բարեկեցիկ, քաղաքակիրթ կյանքով: Նա տնտեսության, գիտության, մշակույթի ասպարեզներում ստեղծել է համամարդկային նշանակություն ունեցող ծանրակշիռ, մնայուն արժեքներ: Բայց առավել կարևոր է այն, որ նրա տաղանդը դեռ սպառված չէ և նա հոգնած չէ հազարամյակների իր ճանապարհին:

Մեր հանրապետության և ժողովրդի համար բավական դժվարին այս օրերին, այնուամենայնիվ, մտահոգ, հեռուներից այս նամակով դիմում եմ հանրապետության ապագա նախագահին:

Մեր ապրած ժամանակաշրջանի առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ Հայաստանում ստեղծված է բարդ ու թերևս ոչ լիովին կանխատեսելի իրավիճակ:

Երկրում, դժբախտաբար, թևածում են հին ու նոր, ընդունելի և անընդունելի, հաճախ՝ իրարամերժ գաղափարներ, անտարբերություն և հուսալքություն է ամենուր: Միաժամանակ, նյութական բարիքների արտադրության կործանման կողքին, ամենուր առաջնային է դարձել քաղաքականությունը, քաղաքականացվել է ամեն ինչ: Որպես գիտության մարդ, ես հատկապես ցավ եմ ապրում հանրապետության գիտական հիմնարկների ճգնաժամի, կրթության և մշակույթի խոր անկման կապակցությամբ, կեղծված է քաղաքական և տնտեսական ինֆորմացիայի դաշտը:

Երկրում առկա է ծայրահեղ բյուրոկրատացում և հասարակության աննախընթաց շերտավորում: Խախտվել է ժողովրդի միասնությունը, խարխլվել նրա հոգևոր աշխարհը: Շատերը անտարբեր են դարձել երկրի, հայրենիքի և հատկապես՝ աշխատանքի նկատմամբ: Երբեմնի հպարտ քաղաքացին կորցնում է իր առաքինի բարոյական կերպարը, հաճախ բավարարվելով միայն օգնության կարգով հանրապետություն ուղարկված դրամով, պարենային ապրանքներով, վառելանյութով, դեղորայքով և այլն, մոռանալով, որ այդ ամենը պետք է ստեղծի ինքը՝ իր ազնիվ ու քրտնաջան աշխատանքով:

Մեր հայրենիքի երկրաքաղաքական վիճակը միշտ եղել է բարդ ու հակասական, լի և՛ համաղետներով, և՛ դրական պոռթկումներով: Բայց տեսանելի ապագայում փոփոխություն չի երևում: Հայաստանը շրջապատված կամ շրջափակված է քաղաքակրթության տարբեր աստիճանի վրա գտնվող երկրներով ու ժողովուրդներով, որոնք ունեն ոչ միատեսակ, հաճախ էլ՝ մեզ համար խիստ աննպաստ վերաբերմունք մեր երկրի և ժողովրդի նկատմամբ: Հավանաբար այդպես է լինելու նաև առաջիկայում:

Ուստի եղած այս հիմքի վրա է, որ հետագայում Հայաստանը պետք է վարի իր ճկուն և հստակ արտաքին քաղաքականությունը: Չպետք է տեսք ընդունել, թե մենք միջազգային հարաբերություններում մասնակից ենք լինելու քաղաքական մեծ խաղերի. ոչ ոք դրան չի հավատա: Այնուհանդերձ, աշխարհի բոլոր երկրների հետ մենք պարտավոր ենք վարել արժանապատիվ քաղաքական հարաբերություններ, քաջ գիտենալով մեր տեղը միջազգային քաղաքականության թատերաբեմում: Մենք բարիդրացիական հարաբերությունների մեջ պետք է լինենք հատկապես հարևան պետությունների հետ: Հայաստանի բարեկամների թվում, քաղաքական հարաբերությունների ելևէջներից անկախ, առաջինը մեզ համար եղել է, մնում է և ապագայում էլ լինելու է Ռուսաստանը: Դա է թելադրում մեր քաղաքական, տնտեսական և մշակութային շահը, մեր պատմությունը: Ռուսաստանի նկատմամբ թերահավատությունը կարճատեսություն է: Նա ուշ թե շուտ ոտքի է կանգնելու՝ դառնալով աշխարհի գերհզոր պետություններից մեկը: Ռուսաստանի օգնությամբ և սերտ բարեկամությամբ պետք է աճի ու ամրանա նաև երկրորդ հայկական պետությունը՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը:

Կասկածից վեր է, որ Հայաստանի Հանրապետությունը պետք է ունենա իր հնարավորություններին համապատասխան զինված ուժեր: Բայց ժամանակակից բանակ ստեղծելու համար հանրապետությունը պետք է ունենա կրթական բարձր մակարդակ, համապատասխան գիտական ու արդյունաբերական հզոր ներուժ և, իհարկե, ուժեղ ռազմաքաղաքական գործընկերներ:

Ինչպես աշխարհի բոլոր քաղաքակիրթ ժողովուրդները, հայերը նույնպես միշտ լավ են գիտակցել, որ ազգի, ժողովրդի դեմքը բնորոշվում է նրա մշակույթի, գիտության և կրթության մակարդակով, որոնց դերը հսկայական է հատկապես փոքր ազգերի կյանքում:

Մարդկային գործունեության հենց այդ ոլորտներն են որոշելու մեր ժողովրդի կենսակերպը նրա ապագա առաջընթացի ուղիներում: Ուստի գտնում եմ, որ հայկական պետությունը և Դուք անձամբ, որպես հանրապետության նախագահ, պետք է առանձնահատուկ հոգատարություն ցուցաբերեք գիտության, կրթության և մշակույթի նկատմամբ, իհարկե՝ ամենաբարձր պահանջկոտության պայմաններում:

Այս հանգամանքը շատ է անհանգստացնում նաև հանրապետության մտավորականությանը: Նա ցավում է, որ մայր համալսարանը և ազգային ակադեմիան լինելով բարոյական և հատկապես նյութական ծանր պայմաններում, գնալով կորցնում են իրենց պայծառ նկարագիրը և վեհ կեցվածքը: Նա ցավ է ապրում, որ պետական համալսարանը և գիտությունների ազգային ակադեմիան նախկինի պես հանդես չեն գալիս որպես հանրապետության մտավոր կյանքի, ժողովրդին հուզող քաղաքական գաղափարների առաջատարները:

Գաղտնիք չէ, որ որոշ պետական-քաղաքական գործիչներ և վայ մտավորականներ, առանց գիտական հիմնավորման, առաջնություն են տա-

(Շարունակությունը՝ 7-րդ էջում)

ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՍՏԱՇՐՋԱՆՆԵՐ

1918 թվականի մայիսյան հերոսամարտերի և Հայաստանի առաջին Հանրապետության 80-ամյակի առթիվ տեղի ունեցան հոբելյանական գիտական նստաշրջաններ, ուր կարդացված բազմաթիվ զեկուցումներում ըստ ամենայնի վեր հանվեց հայ ժողովրդի Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերում տարած հաղթանակների պատմական նշանակությունը: Նշվեց, որ հայ ժողովրդի միասնականությունն ու սխրանքը այդ կռիվներում ոչ միայն ի դերև հանեցին թուրք ջարդարարների Արևելյան Հայաստանը նույնպես հայաթափ անելու ստոր նկրտումները, այլև ապացուցեցին նրա ապրելու, գոյատևելու իրավունքը և հիմքեր ստեղծեցին Հայաստանի առաջին և անկախ Հանրապետության կայացման համար:

Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի պատմության ինստիտուտում մայիսի 20—21-ին գումարված գիտական նստաշրջանում կարդացվեց 15 զեկուցում, որոնցում արծարծվեց ինչպես մայիսյան հերոսամարտերի և Հայաստանի Հանրապետության հռչակման պատմական նշանակությունը, այլև արժեքավորվեց անկախ Հայաստանի առաջին քայլերը պետության կայացման ուղղությամբ:

Մայիսյան հերոսամարտերի և Հայաստանի առաջին Հանրապետության 80-ամյակին նվիրված ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի մայիսի 22-ի հոբելյանական գիտական նստաշրջանը բացեց ՀՀ ԳԱԱ պրեզիդենտ, ակադեմիկոս **Ֆ. Սարգսյանը**: Կարևորելով հայ ժողովրդի միասնության խնդիրը, որը վճռական նշանակություն ունեցավ 1918 թվականի մայիսյան հաղթանակների և Հայաստանի առաջին Հանրապետության կայացման գործում, նա ընդգծեց, որ պատմության դասերը չպետք է մոռացվեն, որովհետև դրանք այժմեական ու կենսական անհրաժեշտություն են նաև այսօր՝ նորանկախ Հայաստանի կայացման գործում:

Հոբելյանական գիտական նստաշրջանում մեծ հետաքրքրությամբ և ուշադրությամբ լսվեցին՝ «Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը» (ակադեմիկոս **Հ. Ավետիսյան**), «Հայաստանի Հանրապետության փորձությունների առաջին տարին: Մեծ տերությունների քաղաքականությունը Հայաստանում» (ակադեմիկոս **Գ. Գալոյան**), «Մայիսյան հերոսամարտերի և Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմական նշանակությունը» (ակադեմիկոս **Լ. Խուրշուդյան**) և «Հայաստանի Հանրապետությունը և Լեռնային Ղարաբաղը 1918—1920 թթ.» (ակադեմիկոս **Վ. Միքայելյան**) զեկուցումները:

***

Երևանի «Հրաչյա Աճառյան» համալսարանի 1918 թվականի հայոց հերոսամարտերի և Հայաստանի առաջին Հանրապետության 80-ամյակին նվիրված գիտաժողովը բացեց համալսարանի ռեկտոր, պրոֆեսոր **Ա. Խաչատրյանը**: Համալսարանի ուսանողությունը, դասախոսական կազմը և բազմաթիվ հյուրեր մեծ հետաքրքրությամբ ունկնդրեցին ակադեմիկոս **Հ. Ավետիսյանի**, պատմական գիտությունների դոկտոր-պրոֆեսորներ **Վլ. Պետրոսյանի**, **Ստ. Ստեփանյանի**, «Հ. Աճառյան» համալսարանի պրոֆեսորներ **Ն. Սարուխանյանի**, **Ստ. Պողոսյանի**, **Մ. Հակոբյանի** և Սարդարապատի հուշահամալիրի համահեղինակ **Ա. Իսրայելյանի** զեկուցումները:

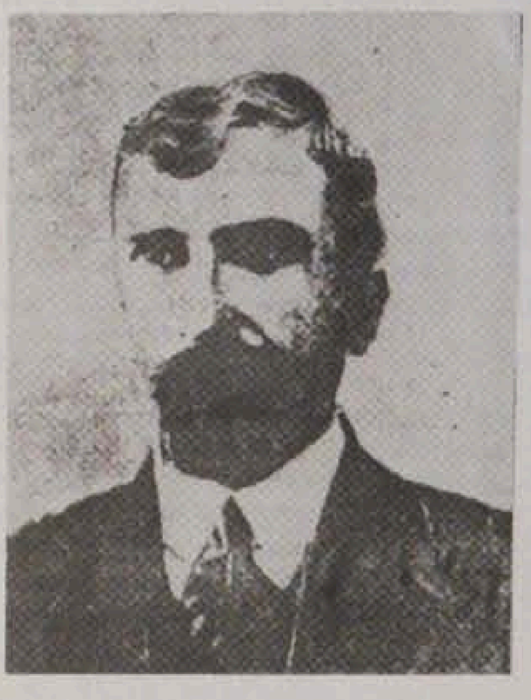

Հերոսամարտի կազմակերպիչներից՝ Արամ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ, Դանիելբեկ ՓԻՐՈՒՄՅԱՆ,՝ Պողոսբեկ ՓԻՐՈՒՄՅԱՆ:

Հովհաննես Քաջազնունի՝ Հայաստանի առաջին հանրապետության առաջին վարչապետը

(Սկիզբը՝ 1-ին էջում)

Պատահական չէ, որ Ալեքսանդր Թամանյանը ամենատարբեր մասնագիտական հարցերով նրան է դիմել, խնդրելով մասնագիտական եզրակացություններ տալ հանրապետությունում կառուցվող այս կամ այն շենքի վերաբերյալ: Բարեբախտաբար, նրա փորձաքննություններից մի քանիսը պահպանվել են:

Եթե Քաջազնունու գործունեությունը սահմանափակվեր միայն ճարտարապետությամբ, ապա այսօր նա կլիներ բազմաթիվ ճարտարապետական ստեղծագործությունների հեղինակ: Ցավոք, նրա գործերը բազմաթիվ չեն հենց այն պատճառով, որ ճարտարապետի իր կյանքը նա միահյուսեց շատ ավելի մեծ, մեկ ուրիշ կյանքի հետ: Ճարտարապետությունը հայրենիքի զոհասեղանին դրվեց: Նույնիսկ աշխատանքի տեղն ընտրելիս, Քաջազնունին ղեկավարվում էր քաղաքական ու հասարակական գործի նպատակահարմարությամբ: Նրա մասնագիտական գործունեությունը անցավ Թիֆլիսում, Բաքվում, Երևանում, Հայաստանի շրջաններում, նաև Վանում՝ վտարանդի եղած ժամանակ (1911): Այնտեղ Քաջազնունին քաղաքական գործունեությանը զուգընթաց կառուցեց հասարակական շենք: Բաքվում աշխատած տարիներին ճարտարապետը նախագծեց ու կառուցեց Բալախանների շրջանում բնակելի տներ և հյուրանոցի շենք (1899—1906):

Քաջազնունու թվով ոչ այնքան շատ գործերը արժեքավոր ժառանգություն են մեր ազգային մշակույթի համար: Գործեր, որոնց մեջ արտացոլվեցին ճարտարապետի աշխարհայացքը, գեղարվեստական մտածելակերպը, բարձր կուլտուրան:

Դեռևս ուսանողական տարիներին, երազելով նախագծել հայկական եկեղեցի, նա մեկնում է ուսումնասիրելու միջնադարյան Անին: Նշենք, որ դարասկզբին հայկական ճարտարապետությունը քիչ էր ուսումնասիրված, գրականություն գրեթե չկար: Ինչպես գրում էր ճարտարապետ Նիկողայոս Բունիաթյանը, «հայկական ճարտարապետությունը փակ գիրք էր աշխարհի համար»: Հովհաննես Քաջազնունին կնոջը՝ Սաթենիկին ուղղված նամակներից մեկում գրում է. «Հայկական ճարտարապետությունը վատ է մշակված, գրականությունը շատ աղքատ է, օգտվելու ձեռնարկներ քիչ են ու անկանոն: Այնպես որ, ամեն մի ճարտարապետ պետք է իր համար նյութեր հավաքի»:

Հովհաննես Քաջազնունին եկեղեցու նախագիծը մշակում է տարիներ շարունակ, փայփայելով հայկական նոր ոճով մոնումենտալ շինություն ստեղծելու գաղափարը: Գիտակցելով հայկական ճարտարապետության կարողությունները, պահպանելով բարձր գեղարվեստականունին տարիների իր իղձերն իրականացրեց՝ նա իր առջև խնդիր դրեց ճարտարապետությանը տալ նոր բովանդակություն և ստեղծել «հայկական նոր ոճ, ինչպես 19-րդ դարի կեսերին ստեղծվեց հայ նոր գրական լեզուն»: Քաջազնունին տարիների իր իղձերն իրականացրեց նախագծելով հայկական եկեղեցի, որը պետք է կառուցվեր Բաքվի կենտրոնում: Այստեղ այն ժամանակ հիմնականում ապրում էին հայեր, կային նաև ռուսներ ու հրեաներ: Թաթարները ապրում էին քաղաքի ծայրամասերում և չէին առնչվում «եվրոպական» քաղաքի բնակչության հետ: Այդ իսկ պատճառով, հայկական սրբատեղի ունենալու կարիքը քաղաքում զգացվում էր: Գոյություն ունեցող հայկական եկեղեցին վերափոխումների կարիք ուներ:

Եկեղեցին կառուցելու համար մեծահարուստ Բուդաղյանը միջոցներ էր կտակել: 1898-ին Պետերբուրգի ճարտարապետների կայսերական ընկերությունը հայտարարեց Բաքվի հայկական եկեղեցու նախագծի առաջին մրցույթը: Մի քանի տարի անց, հայտարարվեց երկրորդ մրցույթը: Ներկայացված հինգ նախագծերից երեքի հեղինակները հայտնի են: Քաջազնունու նախագծի նոթային նշանաբանն էր՝ «Փառք տեր, Տեր»:

Պետերբուրգում գործող ժյուրին առավելությունը տվեց ճարտարապետներ Գ. Տեր-Միքայելյանի և Վ. Պետրովսկու նախագծերին, դրանք արժանացնելով առաջին մրցանակի:

Բուդաղյանի ընտանիքի կտակակատարների խորհուրդը կտրականապես դեմ էր ժյուրիի որոշմանը, նախընտրելով Քաջազնունու տարբերակը: Սկսվեց նախագծի աշխատանքային գծագրերի մշակումը, որը Քաջազնունին կատարում էր մենակ, առանց որևէ մեկին ներգրավելու աշխատանքին: Մրցույթային տարբերակով եկեղեցու շինարարության արժեքը ենթադրվում էր 300.000 ռուբլի: Բայց այդ նպատակի համար ժառանգած գումարը կազմում էր 200.000 ռ., այդ պատճառով նախագիծը մշակելիս Քաջազնունին զգալիորեն վերափոխեց այն՝ փոքրացրեց չափերը 1000 մարդու համար, նախագծով նախատեսված 1500 մարդու փոխարեն:

1906-ի սեպտեմբերին, ճարտարապետն իր կնոջն ուղղած նամակում գրում է, որ «Կյուրակի օրը՝ (26-ին— Լ. Դ.) կատարվելու է եկեղեցու հիմքի օծման հանդեսը»: Նախագծային աշխատանքները լրիվ ավարտելուց հետո, 1907-ի օգոստոսի 2-ին սկսեցին սբ. Թադեոս ու սբ. Բարդուղիմեոս առաքյալների, հայկական մայր եկեղեցու կառուցումը: Շինարարական աշխատանքներին անմիջականորեն հետևելու նպատակով, Քաջազնունին մի ժամանակավոր փայտե տնակ է կառուցում շինհրապարակում, ամբողջ ժամանակն անցկացնելով շինարարության վրա: Քաղաքական կյանքի իրադարձությունները Քաջազնունուն ստիպեցին որոշ ժամանակ հեռանալ Բաքվից: 1908-ին կատարելով դաշնակցություն կուսակցության հանձնարարությունը, նա մեկնեց Կոնստանդնուպոլիս: 1909-ին քաղաքական գործունեության համար Քաջազնունին ձերբակալվում է և միայն դրամական գրավական վճարելով (10.000 ռ.) ազատվում բանտից: 1911 թ. նա, խուսափելով դատից, մեկնում է արտասահման և իբրև քաղաքական վտարանդի ապրում է Ֆրանսիայում, Բելգիայում, որոշ ժամանակ, ինչպես նշեցինք, Վանում: Քաջազնունու բացակայության ժամանակ շինարարությանը հետևում և ավարտին է հասցնում ճարտարապետ Ն. Բաևը, որը 20-ական թվականներին եկավ Երևան և իր ստեղծագործական գործունեությունը շարունակեց այստեղ:

Եկեղեցին աչքի էր ընկնում մոնումենտալությամբ: Սպիտակ քարի և ոսկու նուրբ շերտով հարդարման զուգակցումը ,արևի ճառագայթների ներքո հատուկ մի վեհություն էին տալիս եկեղեցուն: Ականատեսները վկայում են, որ դա Բաքվի ամենագեղեցիկ շենքն էր, հիացնում էր ներքին ու արտաքին շքեղությամբ, վարպետորեն նկարված ճարտարապետական դրվագներով: Գունավոր վիտրաժե պատուհաններից ներս թափանցող լույսը հարուստ երանգներ էր ստանում: Ճարտարապետական ամբողջ կառույցը ներշնչված էր ոգեղենությամբ: Պատմական հայկական ոճը ստացել էր այստեղ գոթական վերապրացություն: Քաջազնունու եկեղեցու ճարտարապետությունը կարելի է դիտել որպես հայ ազգային ոճի նոր, յուրովի մեկնաբանում, և եթե կարելի է այդպես բնութագրել՝ «նոր հայկական գոթիկա»:

Հ. Քաջազնունու կառուցած եկեղեցու նման ճարտարապետության ուրիշ օրինակ մենք չունենք, դրանով իսկ այդ շենքը, նաև իր բարձր գեղարվեստական արժանիքներով, պետք է իր ուրույն տեղը գրավի հայ ճարտարապետության պատմության մեջ, չնայած այն բանին, որ նա չի պահպանվել, ինչպես հայկական բազմաթիվ հուշարձաններ:

Եկեղեցին բարբարոսաբար քանդեցին 30-ական թվականների սկզբներին, տեղը կառուցելով կոնսերվատորիայի շենքը: Քանդում էին երեք տարի շարունակ՝ չէր քանդվում: Ստիպված եղան պայթեցնել: Ականատեսները պատմում էին, որ ջարդվում էին քարերը, բայց ոչ կարերի տեղերում, այդքան ամուր էր այն կառուցված:

Եկեղեցու շինարարությունը ավարտելուց հետո ճարտարապետը երկար տարիներ չի կառուցել. քաղաքական իրադարձություններն ստիպում էին ամբողջովին նվիրվել դաշնակցություն կուսակցության գործունեությանը:

1918 թ. մայիսի 28-ին Քաջազնունին ընտրվեց Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ: Խորհրդային իշխանության հաստատվելուց հետո սկսվեց նրա վտարանդիի կյանքը՝ Պարսկաստան, Հնդկաստան, Եգիպտոս, Թուրքիա, վերջում Ռումինիա (Բուխարեստ): Սակայն Քաջազնունին չէր կարող ապրել օտարության մեջ, ձգտում էր վերադառնալ հայրենիք:

Հովհաննես Քաջազնունին Երևան վերադարձավ 1925 թվականին: «Խորհրդային Հայաստան» թերթում հրապարակված հարցազրույցում նա ասում է. «Իմ գալու նպատակը Խորհրդային Հայաստանում աշխատելն է: Ես շատ ջերմ ցանկություն ունեմ աշխատելու Հայաստանի շինարարության մեջ իմ մասնագիտության ասպարեզում»: Մեծ ու նշանակալի եղավ Քաջազնունու դերը երիտասարդ հանրապետության հասարակական և ճարտարապետական կյանքում:

Այդ տարիներին Հայաստանում ծավալվել էր մեծ շինարարություն: Մասնագետների կարիք էր զգացվում կյանքի բոլոր բնագավառներում:

Մասնագիտական կրթությունը ստանալով տարբեր երկրներում, ավագ սերնդի ճարտարապետները եկան հայրենիք՝ շարունակելու իրենց ստեղծագործական կյանքը: Քաջազնունու բարձր պրոֆեսիոնալիզմը և խոր գիտելիքները կարող էին պետք գալ այդ տարիներին: Նա ընդգրկվեց Երևանի համալսարանի նոր կազմավորված տեխնիկական ֆակուլտետի աշխատանքներին, կրթելով ճարտարապետների ու շինարարների առաջին սերունդը: Դասավանդում էր «Շինարարական արվեստ» և «Ճարտարապետական նախագծում» առարկաները: Լուսժողկոմի կոլեգիայի որոշմամբ, 1930 թ. Հովհաննես Քաջազնունուն շնորհվեց պրոֆեսորի կոչում: Նա հանդիսանում էր նաև Պետպլանին կից տեխնիկական խորհրդի անդամ, որի նախագահը Ալեքսանդր Թամանյանն էր:

Քաջազնունին ակտիվ մասնակցություն էր ցուցաբերում նաև հանրապետության հասարակական կյանքին: Հայաստանի տեխնիկական ընկերության նախագահության անդամ էր, ապա՝ նախագահ: Անգնահատելի է նրա մասնակցությունը 1928 թ. «Շինարարական կառույցների ռուս-հայերեն բառարանի» ստեղծմանը Հր. Աճառյանի, Գ. Հակոբյանի, Ա. Տերյանի համահեղինակությամբ: Այդ բառարանը բաղկացած էր 7560 բառ-հոդվածներից:

Բառարանի ստեղծմանը նախորդեց Ա. Թամանյանի 1924-ի հոկտեմբերի 30-ի միջնորդությունը Հայաստանի ժողկոմխորհի նախագահին, որտեղ ասվում էր. «Մեր տեխնիկական բոլոր դպրոցներում՝ մաթեմատիկական, ֆիզիկական, մեխանիկական և տեխնիկական առարկաները այժմ ավանդում են հայերեն: Ուսուցիչները, սակայն, առ ի չգոյե հայերեն տերմինաբանության, տերմինները թարգմանում են յուրաքանչյուրը ըստ իր հայեցողության ու գիտության, և այդպես էլ սովորեցնում: Հավանորեն այդ տերմինները, որոնք կազմում են տարբեր հիմնարկներում ու զանազան վայրերում, շատ տարբեր, գուցե և անհաջող կլինեն, ուստի և մեր մատաղ սերունդը, կարդալով օտար լեզուներով տեխնիկական գրքեր, բան չեն հասկանա»:

Նկատի ունենալով այս հանգամանքը, առաջարկություն է մտցվում՝ կազմել նման բառարան: Այդ գործում մեծ էր Քաջազնունու դերը, տեխնիկական ու գրական գիտելիքների իր մեծ պաշարով:

Լինելով մեծապես գրագետ իր մասնագիտության մեջ, լիովին տիրապետելով ճարտարապետության արհեստի նրբություններին, նա հաճախ էր հրավիրվում հանձնաժողովների աշխատանքներին և տալիս եզրակացություններ նախագծերի մասին:

1926 թ. Հովհաննես Քաջազնունին մասնակցեց կառուցվելիք ժողտան (օպերայի և բալետի շենքի) հայտարարված մրցույթին: Նախագիծը, ցավոք, չի պահպանվել:

Քաջազնունու նախագծերով և նրա անմիջական ղեկավարությամբ, Երևանում և Սարդարապատում կառուցվեցին բամբակամշակման գործարաններ, ձեթ-օճառի գործարանը Երևանում, իր բոլոր օժանդակ կառույցներով, բնակելի ավան՝ աշխատողների համար: Դրանք կառուցվեցին «Գրախտ» ընկերության կողմից և հանդիսացան Սովետական Հայաստանի առաջին արդյունաբերական շինությունները: Իսկ բնակելի ավանի շինարարությունը գործարանի տարածքի մոտ Հայաստանում առաջին փորձերից է հանդիսանում:

Հովհաննես Քաջազնունու ստեղծագործությանը բնորոշ են բոլոր այն միտումները, որոնք տեղի էին ունենում մեր ճարտարապետության մեջ դարի առաջին երեք տասնամյակների ընթացքում: Ինչպես բոլոր հայ ճարտարապետների, այնպես էլ նրա գեղարվեստական մտորումներն ուղղված էին ազգային ճարտարապետության նոր ուղիների հաստատմանը:

Քաջազնունին պատկանում էր 20-ական թվականների ավագ սերնդի վարպետների համաստեղությանը, որոնք կանգնած էին ժամանակակից հայկական ճարտարապետության ակունքներում, և որոնց գործունեությամբ էր պայմանավորվել նրա զարգացումը:

Հովհաննես Քաջազնունի ճարտարապետի անցած կյանքը մտորումների առիթ է տալիս: Ո՞վ գիտե, ինչ կթողներ մեզ Քաջազնունին, եթե նրա կյանքն ընթանար իր սովորական հունով: Բայց Քաջազնունին հայ էր, հայ ճարտարապետ:

Վերջերս մեր պատմությունը նորից հիշեցրեց, թե դա ինչ է նշանակում: Քաջազնունին չէր կարող հանգիստ ստեղծագործել, երբ հայրենիքը վտանգի մեջ էր: Նա անմնացորդ նվիրվեց ժողովրդի ազատագրման գործին: Մենք գիտակցում ենք, թե հանուն ինչի էր նրա զոհաբերությունը: Ո՞րն էր նախընտրելի: Չէ՞ որ Հովհաննես Քաջազնունին այն գործիչներից էր, որոնց շնորհիվ ծածանվեց Հայաստանի եռագույն դրոշը:

Հատված Հովհաննես Քաջազնունու 1918 թ. օգոստոսին Երևանում բացված Հայաստանի առաջին Խորհրդում արտասանած ճառից: Ներքին և արտաքին քաղաքականության բազմաթիվ ու բարդ խնդիրների, իրողությունների հետ, նա անդրադառնում է Միացյալ Հայաստան ստեղծելու գաղափարին:

«Հայաստանի ամբողջությունը վերականգնելու և ժողովրդի լիակատար ազատությունն ու բարգավաճումը ապահովելու համար Հայաստանի կառավարությունը, համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուռ կամքի և ցանկության, հայտարարում է, որ այսօրվանից Հայաստանի բաժան-բաժան մասերը մշտնջենապես միացած են իբրև անկախ պետական միություն:

Ուղիղ մեկ տարի առաջ ռուսահայերի համագումարից ընտրված Հայոց Ազգային խորհուրդը հայտարարեց իրեն Անդրկովկասյան հայկական գավառների բարձրագույն իշխանություն: Ազգային խորհրդի կազմած կառավարությունն այդ քաղաքական ակտի մասին պաշտոնապես պետության ներկայացուցիչներին հայտնելուց հետո, այս մի տարվա մեջ փաստորեն հաստատել է իր իշխանությունն Անդրկովկասի հայկական գավառներում:

1918 թ. փետրվար ամսին Երևան քաղաքում կայացած Արևմտահայ երկրորդ համագումարը հանդիսավոր կերպով հայտարարեց, որ նա Հայաստանը միացյալ և անկախ է ճանաչում:

Այժմ, Անդրկովկասում և օսմանյան կայսրության սահմաններում գտնված պապենական հայկական երկրների միացման և անկախության այս ակտը կատարելով՝ Հայաստանի կառավարությունը հաստատում է, որ միացյալ Հայաստանի պետական ձևն է ռամկավար հանրապետություն և որ ինքը հանդիսանում է միացյալ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը:

Այսպիսով, ներկայումս Հայաստանի ժողովուրդն է իր ամբողջացած հայրենիքի գերագույն տերն ու տնօրենը, և Հայաստանի պառլամենտն ու կառավարությունը հանդիսանում են Միացյալ Հայաստանի ազատ ժողովուրդը շաղկապող բարձրագույն օրենսդիր և գործադիր իշխանությունը:

Հայաստանի կառավարությունը սույն ակտը հրապարակում է 1918 թ. պառլամենտի որոշմամբ կառավարությանը տրված հատուկ լիազորությունների հիման վրա»:

...Արդեն քանի հազարամյակ հայ ժողովրդի ու նրա առաքելադիր եկեղեցու համար սրբազան է այս օրը՝ իբրև հայրենիքի, ազգի, մեր հավատի ու սուրբ մայրենիի համար ազգովին կռվելու և նահատակվելու օր: Հայոց սպարապետ Վարդանն ու սրբազան ուխտին հավատարիմ նախարարները, հայոց հոգևորականներն ու ազատները, հայ ռամիկն ու շինականը միակամ ու միահամուռ Ավարայրի դաշտ էին գնացել՝ իրենց հավատն ու

Գարեգին եպիսկոպոս Հովսեփյան. կոչ ուղղված մարտիկներին

ազգային ի ն ք ն ո ւ թ յ ո ւ ն ը պաշտպանելու մազդեզանց մոխրամոլ բռնությունից: Անհավասար էին ուժերը: Պարսից անհամար զորքի և ռազմական փղերի դեմ՝ հայ փոքրաքանակ զորքը, նրա հետ էլ՝ գավազանազեն աշխարհազորը: Սակայն հայությունը կռվեց մինչև վերջին շունչը, նահատակվեց Ավարայրի դաշտում, ապա ողջ մնացած փշրանքներով ամրացավ իր բերդերում ու անտառներում և ապրեց, դիմացավ... Թշնամին, որ պարսիկ ուծացնող կրապաշտն էր, տեսավ և համոզվեց, ապա ականջին օղ արեց, թե հայը կմեռնի-կնահատակվի, սակայն չի հրաժարվի իր հավատից ու ազգային ինքնությունից...

Եվ այսօր, Վարդանանց հերոսական պատերազմի ու սուրբ նահատակության օրը, երբ պիտի ոգեկոչեինք մեր նախնյաց անթառամ հիշատակը, երբ պիտի մեր սրբարաններում խաղաղ ծխար փառքի համար վառված խունկը, մեր հայրենի եզերքը տնքում է նոր բռնակալի ոտքի տակ, մեր արևը մռայլվել է նրա բերած վառոդի ծխից, մեր գետերն ու աղբյուրները վարարել են նրա հեղած արյունից... Եթե պարսիկն Ավարայր էր հասել մեր հավատն ու ազգային ինքնությունը վերացնելու, այսօրվա թշնամին մեր ազգի կեսը կոտորել և մյուս կեսն է ուզում ոչնչացնել... Փոխվել են ժամանակները, փոխվել են ազգերն ու ցեղերը: Ավարայրում մեր դեմ կանգնած էր թշնամին, որ միայն բռնակալ էր: Ավարայրում մեր դեմ կանգնած բռնակալըն ուզում էր ոչնչացնել մեր լեզուն ու հավատը: Թուրքը մեզ է ոչնչացնում: Ուրեմն, այստեղ նահատակությունն էլ չի կարող օգնել, որովհետև մեր նահատակությունից հետո ոչ մի հայ չի մնա, որպեսզի բարի հիշի սարդարապատյան նահատակությունը: Պատմության դասերն այլևս անզոր են այսօրվա մեր ազգային աղետի առաջ: Այսօր միայն հաղթանակն է, որ պիտի հայության փրկի վերահաս կործանումից: Ուրեմն, կռվենք ու հաղթենք և ապրենք՝ ի հեճուկս դարավոր թշնամու...

Կռվե՛նք ու հաղթենք, հաղթենք ու ապրենք:

Սարդարապատի հերոսներից. գնդապետ Ալեքսանդր Միրզոյան

Լուսանկարում.— Կապիտան Սակելյարիի մարտկոցը:

...Եվ որոտացին Սակելյարիի հրանոթները

Երբ Սարդարապատում հայերը կանգնեցրին թուրքերի առաջխաղացումը, անգամ ստիպեցին նահանջել վայրագ թշնամուն, ռազմաճակատի հրամանատար Դանիելբեկ Փիրումյանին հրավիրեցին հեռախոսի մոտ: Զանգահարողը Երևանի զորամասի հրամանատար գեներալ Մովսես Սիլիկյանն էր:

Ընդունելով հրամանատարի ջերմ շնորհավորանքները, անձամբ իր և Արամ Մանուկյանի կողմից, Դանիելբեկ Փիրումյանը շնորհակալություն հայտնեց և հետաքրքրվեց մյուս ճակատների վիճակի մասին: Գեներալ Սիլիկյանը մտահոգ բացատրեց.

— Դրությունը վատ է Ղարաքիլիսայում: Իսկ Արագածի կողմերում՝ ուղղակի անհուսալի: Թուրքերը արդեն մտել են Բաշ-Ապարան և, հավանաբար, Աշտարակի ու Եղվարդի վրայով շարժվելու են Երևան: Մենք այնտեղ գրեթե զորք չունենք և ճակատը բաց է:

— Ինչո՞վ կարող եմ օգնել, պարոն հրամանատար,— անհանգստացավ Դանիելբեկ Փիրումյանը:

Գեներալ Սիլիկյանը, որ նույնիսկ մտքով իսկ չէր անցնում օգնություն հուսալ Սարդարապատի ճակատից, վարանոտ հարցրեց.

— Գնդապետ, ի վիճակի՞ ես, մեկ-երկու գունդ զիջել:

— Այո, մահապարտների գնդից բացի: Ուրեմն հենց այս գիշեր ուղարկում եմ վեցերորդ գունդը. Կորոլկովի պարտիզանական ջոկատը և Մուրադի խումբը:

— Շատ շնորհակալ եմ, գնդապետ: Հաջողություն ձեզ:

Դանիելբեկ Փիրումյանը ընկալուչը դնելով, անմիջապես համապատասխան կարգադրություններ արեց Ապարանի ճակատ ուղարկվող զորախմբերի մասին: Երկար մտորելուց հետո, նա հրամայեց իր մոտ կանչել կապիտան Սակելյարիին: Վերջինս ազգությամբ հույն էր, Սարդարապատի ճակատում եղող երկու հրետանային մարտկոցներից մեկի հրամանատարը: Մյուս մարտկոցի հրամանատարը Արևմտյան Հայաստանի կռիվներում թրծված, հմուտ հրամանատար կապիտան Կլիչն էր:

Չնայած Ապարանյան ճակատի պաշտպանների հերոսական ջանքերին, թշնամու ուժերը գերակշիռ էին: Թուրքերի հետախուզությունը ճշտել էր, որ հայերը զինված են հրացաններով, գնդացիրներով, բայց չունեն հրանոթներ: Այդ իրողությունը նրանց հնարավորություն էր տալիս թնդանոթների կրակի տակ առնել հայկական դիրքերը ու հետո հարձակվել կրակից թուլացած պաշտպանների վրա:

Սակայն թուրքերը չգիտեին, որ Ապարանում կռվում էր ոչ միայն հայոց կանոնավոր բանակն ու երկրից գաղթած սասունցիներն ու մշեցիները, այլև ողջ բնակչությունը՝ կանայք, ծերեր, պատանիներ: Նրանք նաև չգիտեին, որ հայկական կողմը նրանց համար անակընկալ է պատրաստել: Եվ ահա, եկավ անակնկալի հերթը:

Սարդարապատի ճակատամարտի ամենավճռական պահին, Դանիելբեկ Փիրումյանը, Սակելյարիի մարտկոցը՝ չորս թնդանոթներով, հմուտ հրետանավորներով և նրանց քաջարի հրամանատար Սակելյարիի հետ, ուղարկեց Ապարանի ճակատ: Հաջորդ օրըն իսկ Ապարանյան սարերում, թուրքերի համար շատ անսպասելի, որոտացին հայկական հրանոթները՝ մահ ու սարսափ տարածելով թշնամու դիրքերում:

Թուրքերը խուճապահար այնպես էին փախչում, որ հայ զինվորները չէին հասցնում հետապնդել նրանց: Բաշ-Ապարանում խայտառակ պարտությունից հետո, անարգ թշնամու «երգը երգված էր»:

Մովսես Սիլիկյանի կոչը

ԵՐԵՎԱՆԻ ԶՈՐԱՄԱՍԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ, ԳԵՆԵՐԱԼ ՄՈՎՍԵՍ ՍԻԼԻԿՅԱՆԻ ԿՈՉԸ

«Հայեր, շտապեք հայրենիքըն ազատելու:

Հասել է րոպեն, երբ յուրաքանչյուր հայ, մոռանալով իր անձնականը, հանուն մեծ գործի՝ հայրենիքի փրկության և իր կնոջ ու աղջիկների պատվի պաշտպանության, պիտի գործի դնի իր վերջին ճիգը՝ թշնամուն հարվածելու համար:

Մենք չէինք ուզում կռվել, հանուն խաղաղության և հաշտության մենք պատրաստ էինք ընդառաջ գնալու ամեն տեսակ զոհողությունների, սակայն մեր տմարդի թշնամին ընթանում է իր ծրագրած ուղիով, նա, ըստ երևույթին, ստրկացնել է ուզում մեզ, բայց իրոք, ուզում է ոչնչացնել մեր բազմաչարչար ազգը: Սակայն քանի որ պիտի ոչնչանանք, ավելի լավ չէ՞, որ զենքը ձեռքներիս փորձենք մեզ պաշտպանել: Գուցե հաջողվում է մեզ կռվով ձեռք բերել ապրելու իրավունքը:

Իսկ որ մենք կարող ենք պաշտպանվել, դա ցույց տվին վերջին կռիվները մեր ճակատում, որ մեզանից թվով գերազանց թշնամին նահանջի է դիմել մեր զորքի հերոսական հարձակման առաջ:

Հարկավոր է մի ճիգ ևս, և թշնամին վռնդված կլինի մեր երկրի սահմաններից, ուր մեր պապերն ու հայրերը երկար տարիներ արյուն-քրտինքով աշխատել են գեթ մի կերպ հայթայթել իրենց օրվա ապրուստը:

Հայեր, ժամանակ չէ դանդաղելու: Բոլոր մինչև հիսուն տարեկան հասակ ունեցողները պարտավոր են զենքի տակ գալու. ես պահանջում եմ բոլորից, ներկայանալ իրենց զենքերով ու փամփուշտներով՝ հայրենիքի պաշտպանության համար:

Հայուհիներ, հիշեցեք հինգերորդ դարու փափկասուն տիկնանց, որոնք ոգևորեցին իրենց ամուսիններին դեպի մեծ գործը՝ անմահ Վարդանի կռիվների ժամանակ, հետևեցեք նրանց օրինակներին, եթե չեք ուզում, որ ձեր պատիվը ոտնակոխ լինի, խրախուսեցեք նրանց և արհամարհեցեք այն վախկոտներին, որոնք զանազան պատրվակներով խուսափում են ճակատ գնալուց: Հավաքեցեք նրանց համար ռազմամթերք, հաց, շոր և ուրիշ մթերքներ...

Խորին կերպով համոզված եմ, որ այս իմ կոչը անարձագանք չի մնա և երկու-երեք օրվա ընթացքում կկազմակերպվի մի այնպիսի քաջարի զորաբանակ, որին կհաջողվի վռնդել թշնամուն հայրենի հողի սահմաններից և ապահովել հայ ժողովրդի գոյատևումը:

Հանուն բազմաչարչար հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության,

Հանուն ոտնակոխ եղած ճշմարտության՝

Ոտքի կանգնեցե՛ք: Դեպի գործ, դեպի սրբազան պատերազմ:

Մովսես Սիլիկյանի կոչը

ԵՐԵՎԱՆԻ ԶՈՐԱՄԱՍԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ, ԳԵՆԵՐԱԼ ՄՈՎՍԵՍ ՍԻԼԻԿՅԱՆԻ ԿՈՉԸ ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԻՑ ՀԵՏՈ

«Հայեր, մեր քաջարի զորքերի հերոսական գործունեությունը շարունակվում է, և տաճիկ զորքերը նահանջում են:

Մենք պետք է ետ վերցնենք Ալեքսանդրապոլը, որն այնպես հեշտորեն գրավեցին տաճիկները:

Մեր բոլորիս մտքերը ամբողջովին պետք է ուղղված լինեն դեպի Ալեքսանդրապոլը, մենք պետք է ետ վերցնենք այն և հետո միայն բանակցության մեջ մտնենք տաճիկների հետ խաղաղություն կնքելու:

Մեզ բոլորիս շատ լավ պետք է հայտնի լինի, թե որ աստիճան գրգռվել է անկուշտ և միևնույն ժամանակ թույլ տաճիկ կառավարության ախորժակը: Նա պահանջում է ամբողջ Ախալցխայի, Ալեքսանդրապոլի և Էջմիածնի գավառները՝ Էջմիածնի վանքի հետ միասին և Երևանի, Նախիջևանի գավառների մեծ մասը:

Մի՞թե մենք պիտի տանենք այդպիսի անարգանքը: Մի՞թե հեշտ ու հանգիստ սրտով պիտի տանք թշնամուն մեր հայրենի հողերը, որ կերակրել, կերակրում են և պիտի կերակրեն մեզ և մեր սրբատեղին՝ սուրբ Էջմիածինը:

Ո՛չ, երբե՛ք, հայ ժողովուրդ, դու չպիտի թույլ տաս այդպիսի անարգանք:

Եվ այդ անարգանքը տեղի չի ունենա, եթե մենք հասնենք մինչև Ալեքսանդրապոլ:

Քիչ է մնացել մինչև Ալեքսանդրապոլը, հարկավոր է միայն օգնել խրամատներում գտնվող մեր քաջերին և մի 3—4 օրից հետո մենք կհասնենք մեր նպատակին:

Ուրեմն, մի դանդաղե՛ք, հայե՛ր, շտապով խմբվեցե՛ք խիտ և համերաշխ շարքերով, վռնդեցե՛ք թշնամուն մեր հայրենի արյունաներկ հողերից, և թո՛ղ ձեզ հետ լինի ձեր հետնորդների օրհնությունը:

Բոլորդ դեպի զե՛նք:

Դեպի Ալեքսանդրապո՛լ:

Սիմոն Վրացյան. Հանրապետության առաջին քայլերը

Այո՛, արցունքի ու տառապանքի ծովից ծնվեց Հայաստանի անկախությունը: Ոմանք չէին հավատում նրան. անկախություն ու հանրապետություն բառերը դնում էին չակերտի մեջ: Եվ այդպես վարվելու հիմքերը շատ էին զորավոր. իրոք որ, զարհուրելի էին պայմանները, և անկախությունը այդ պայմաններում թվում էր հեգնանք:

Փաստորեն, հայերի ձեռքը մնացել էր մի փոքրիկ հողաշերտ՝ հազիվ 12.000 քառ. կիլոմետր աղքատ ու կիսակործան մի երկիր՝ կծկված գամաք լեռների մեջ, աշխարհի խուլ անկյունում, ծանրաբեռնված գաղթականներով ու որբերով, շրջապատված ատամ կրճտացնող թշնամիներով, անհաց, անդեղ, անօգնական: Սով ու հիվանդություն, ավար ու ավեր, լաց ու թշվառություն, կոտորածի սարսափ: Իսկ մյուս կողմ Էնվերի բանակը հաղթական համաթուրքական երազներով տոգորված, որ Հայաստանի մարմնի վրայով ձգտում էր դեպի Ազերբայջան ու Թուրքեստան:

Այսպես էր դրությունը Հայաստանում, իսկ Թիֆլիսում տիրում էր կատարյալ շփոթ: Մայիսի 26-ից հետո հայ-վրացական հարաբերությունները լարվել էին ծայր աստիճանի. վրացիները՝ արբեցած իրենց անկախությամբ ու գերմանական հովանավորությամբ՝ թշնամանքով էին նայում «ոտների փեշից պոկ չեկող» հայերին, որոնք իրենց հերթին վրացիներին համարում էին դավադիր, դավաճան, իրենց բարեկեցությունը հայ ժողովրդի դիակների վրա հաստատող, հայ ժողովրդի գոյության թշնամի...

Անկախության առաջին իսկ օրից վրաց կառավարությունն ու հասարակական կարծիքը սկսեց զարմանք ու զայրույթ արտահայտել, որ «գերիշխան Վրաստանի» հողի վրա շարունակում է մնալ օտար պետության մի իշխանություն: Հայերին ուղղվում էին աներկդիմի խոսքեր, թե նրանց տեղը Թիֆլիսը չէ, այլ Երևանը: Եվ այդ այն պահին, երբ ամեն հաղորդակցություն Երևանի հետ կտրված էր և Լոռու և Փամբակի ձորերում թուրքերն ու տեղական մահմեդականները մաքրագործում էին հայկական գյուղերը:

Ծանր էր կացությունը: Եվ հենց որ հաշտարար պատվիրակությունը Բաթումից վերադարձավ, Հ. Ազգային Խորհուրդը ձեռնարկեց Հայաստանի կառավարության կազմակերպման՝ հրավիրելով վարչապետության Հ. Քաջազնունուն. այստեղ էլ բացվեց անակնկալ դժվարություն. ժողովրդական կուսակցությունը, Մ. Պապաջանյանի գլխավորությամբ, կտրականապես մերժեց Քաջազնունու առաջարկը՝ մտնելու նախարարության մեջ: Ժողովրդականները բաց արին կատաղի պայքար Հ. Հ. Դաշնակցության դեմ՝ պահանջելով, որ սա քաշվի ասպարեզից, և իշխանությունը հանձնվի իրենց:

Քաջազնունու բոլոր ջանքերը՝ միջկուսակցական կառավարություն ստեղծելու՝ ի դերև ելան. ժողովրդականները համառ կերպով մնացին իրենց տեսակետի վրա: Նրանց հաստատակամությանը նպաստում էր և այն հանգամանքը, որ Ազգ. Խորհուրդը չյուրացրեց Երևանի և Թիֆլիսի համար ջոկ-ջոկ կառավարություններ կազմելու ծրագիրը. ժողովրդականները չէին ուզում հեռանալ Թիֆլիսից:

Ի վերջո, երկար բանակցություններից հետո Քաջազնունին հաջողվեց կյանքի կոչել հետևյալ կազմով կառավարություն, ինքը, Քաջազնունին, արտաքին գործերի նախարար՝ Ա. Խատիսյան, ներքին գործերի՝ Արամ, ելևմտական՝ Խ. Կարճիկյան, զինվորական՝ Յ. Հախվերդյան:

Վերջինը միայն անկուսակցական էր, մյուսները անդամ էին Հ. Հ. Դաշնակցության:

Կառավարությունը կարգավորեց մի շարք ընթացիկ խնդիրներ: Վրաստանի կառավարության մոտ դիվանագիտական ներկայացուցիչ նշանակեց Ա. Ջամալյանին. հուլիսի 2-ին վրաց կառավարության հետ կնքեց համաձայնություն 200 միլիոն անդրկովկասյան նոր բոներ բաց թողնելու մասին, որից 120 միլիոն պիտի ստանար Հայաստանը, իսկ ութսունը՝ վրացիները. դրեց հայկական կորպուսի գույքերը Երևան փոխադրելու, ինչպես նաև անդրկովկասյան ընդհանուր գույքերի բաժանման խնդիրը, կապեր հաստատեց գերման, ավստրիական և թուրքական ներկայացուցիչների հետ. նշանակեց Պոլսի խորհրդաժողովի անդամներ և այլն:

Բաթումի խորհրդաժողովից հետո Գերմանիայի ներկայացուցիչ Ֆոն Քրեսը հայտնեց, որ հունիսի 25-ին Պոլսում պետք է գումարվի մի խորհրդաժողով՝ մասնակցությամբ Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Բուլղարիայի, Թուրքիայի և կովկասյան հանրապետությունների ներկայացուցիչների՝ լուծելու համար Կովկասի և Թուրքիայի միջև առկախ մնացած բոլոր խնդիրները: Հայ. Ազգային Խորհրդի կողմից այդ խորհրդաժողովին պատվիրակներ նշանակվեցին՝ Ա. Ահարոնյանը, Ա. Խատիսյանը և Մ. Պապաջանյանը: Այս վերջինը, որ մերժում էր դաշնակցականների հետ մտնել կառավարության մեջ, դաշնակցականների հետ գնաց Պոլիս, իսկ ապագային, ինչպես կտեսնենք, նաև Փարիզ: Հունիսի 14-ին պատվիրակությունը մեկնեց Թիֆլիսից:

Այս բոլոր աշխատանքները ուշացնում էին կառավարության մեկնումը, որ [illegible]թյուն էր առաջ բերում ոչ միայն վրացիների, այլև հայ հասարակության մեջ: Երևանից պահանջում էին փութացնել մեկնումը: Այդ նպատակով նույնիսկ պատվիրակներ եկան Թիֆլիս: Թիֆլիսի մամուլն ու հանրային կարծիքը դատապարտում էին Հ. Ազգ. Խորհրդի ցույց տված դանդաղաշարժությունը. մեղադրում էին, որ Ազգ. Խորհրդի անդամները չէին ուզում բաժանվել Թիֆլիսից, ինչ որ շատ էլ հեռու չէր ճշմարտությունից:

Այս մթնոլորտում Ազգ. Խորհուրդը չէր կարողանում երկար բերել մեկ վճռական կամք: Իրար հաջորդող նիստերում տեղի էին ունենում բուռն վիճաբանություններ, որոնցից պարզ նկատվում էր, որ շատերի համար Երևան գնալը առանձնապես անհանդուրժելի խնդիր էր, որ անձնական նկատումները քողարկվում էին սկզբունքային առարկություններով:

Ի վերջո, Երևան փոխադրվելու հարցը կտրուկ կերպով դրվեց Ազգ. Խորհրդի և կառավարության հուլիսի 13-ի միացյալ նիստում, ուր կուսակցության ներկայացուցիչները արին իրենց հայտարարությունները: Հ. Հ. Դաշնակցությունը պահանջում էր, որ Խորհուրդն ու կառավարությունը ամբողջ կազմով անմիջապես մեկնեն Երևան: «Մեր տունը վերադառնանք,— ասում էին նրանք»: Հայ ժողովրդական կուսակցությունը առաջարկում էր Երևան ուղարկել մի պատվիրակություն և կարգել տեղական կառավարություն կամ Ազգ. Խորհուրդը որպես համազգային մարմին և իշխանության աղբյուր, պահել Թիֆլիսում: Հայ բուրժուազիայի համար Թիֆլիսն էլ, ինչպես ամբողջ աշխարհը, «մեր տունն» էր: Սոցիալիստ-հեղափոխականները առաջարկում էին, որ Ազգ. Խորհուրդն ու կառավարությունը գնան Երևան, կազմեն այնտեղ Հայաստանի տեղական իշխանություն, ապա Ազգ. Խորհուրդը վերա- [illegible]

[illegible] խորհուրդներ, ինքը կհրաժարվի վարչապետությունից: Որի վրա, 7 քվեով ընդդեմ 5-ի, որոշվեց Ազգ. Խորհուրդն ու կառավարությունը փոխադրել Երևան: Հայը շատ ամուր էր նստել Թիֆլիսում ու դժվարությամբ էր պոկ գալիս...

Երկար ձգձգումներից ու վարանումներից հետո հուլիսի 17-ին Ազգ. Խորհուրդն ու կառավարությունը վերջապես մեկնեցին Երևան: Թիֆլիսից մեկնելուց առաջ Ազգ. Խորհուրդը, Քաջազնունու հետ համախորհուրդ, նշանակեց ներկայացուցիչներ՝ Վրաստանի կառավարության մոտ՝ Արշ. Ջամալյանին, Ռուս. կամավորական բանակի մոտ՝ Յ. Սաղաթելյանին, Կոլչակի բանակի մոտ՝ Սիբիրում, Գր. Ջամոյանին, Կուբանի և Դոնի կառավարությունների մոտ՝ Ս. Վրացյանին և այլն:

Ալեքսանդրապոլով անցնելը վտանգավոր էր. Սանահինից սկսած երկաթուղին գտնվում էր թուրքերի ձեռքը: Պետք էր անցնել Աղստաֆա-Դիլիջանով:

Մեկնողների մեջ էին կառավարության անդամները՝ Քաջազնունին, Խ. Կարճիկյանը, զոր. Հախվերդյանը, Ազգ. Խորհրդի կողմից՝ Ավ. Սահակյանը, Ս. Տիգրանյանը, Ստ. Մալխասյանը, Պ. Զաքարյանը, Ռ. Տեր-Մինասյանը, Ա. Խոնդկարյանը, բժ. Ա. Բաբալյանը, Հ. Ազատյանը, Ա. Մխիթարյանը և ուրիշներ, այլև զորապահակ՝ Դալի Ղազարի գլխավորությամբ: Նրանց հետ գնում էին և երկու գերմանացի սպաներ՝ լեյտենանտ Ֆոն Մոժենը ու օբեր-լեյտենանտ Այզենմանը՝ զոր. Ֆոն-Քրեսի ներկայացուցիչները, և մի թուրք սպա՝ Վեհիպ փաշայի կողմից:

Մեկնումը կատարվեց շատ տխուր պայմաններում: Վրացիները, որոնք առհասարակ, երևելի վարպետներ են հանդիսավոր ընդունելություններ ու «բարի երթ»-եր կազմակերպելու, այս անգամ, կարծես դիտմամբ, արել էին ամեն [illegible]

[illegible] կանկատ բծախնդրություններով դժվարություններ էր հանում. տրամադրել էր մի հին կեղտոտ ու անհարմար վագոն, կարծես գաղթականներ լինեին ճամփորդողները: Մեծ դժվարությամբ կարելի էր ենել արտոնություն ստանալ՝ մի երկու կիսախարխուլ ինքնաշարժ տանելու: Նվաստացած, դառն զգացումներով մեկնեցին Թիֆլիսից Հայաստանի վարիչները: Կարծես թշնամի երկրից էին հեռանում: Փոյլի կայարանում վրաց սահմանապահները լրացրին պակասը՝ փորձելով նույնիսկ խուզարկել Հայաստանի կառավարության վագոնը, և միայն գերման սպայի միջամտությունը ազատեց այդ խայտառակությունից:

Ընդհակառակը, ինչքան տարբեր էր վերաբերումը Ադրբեջանում: Սահմանի վրա հայկական կառավարությունը ընդունվեց զինվորական պատիվներով. ընդառաջ էին եկել նահանգապետը և Ադրբեջանի կառավարության ներկայացուցիչները: Աղստաֆայում և Ղազախում արվեց պաշտոնական ընդունելություն. ճաշ էր պատրաստված ի պատիվ հյուրերի:

Հայաստանում, ճանապարհին, ամեն տեղ Ազգ. Խորհուրդն ու կառավարությունը ընդունվեցին անվերապահ համակրանքով:

Առաջին հանդիսավոր ընդունելությունը Հայաստանի հողի վրա տեղի ունեցավ Դիլիջանում: Հակառակ անձրևոտ եղանակին, ձիավոր մի հարյուրակ սպասում էր հյուրերին գյուղից դուրս Ցարալյանի ամառանոցի առաջ, որը հատկացված էր հյուրերին՝ գիշերելու, դրված էր պատվո պահակ: Ազգ. Խորհրդի նախագահի բարևի վրա զինվորները պատասխանեցին հայերեն. «բարև, հազար բարի»: Դիլիջանցիները պատրաստել էին հյուրասիրություն և հաջորդ օրը հանդիսավորությամբ ճանապարհ դրին Երևան: Զորքերը դրել էին ճանա- [illegible]

[illegible] ահագին բազմություն, մերկ ու թշվառ գաղթականների: Ռուս բնակիչները հեռացել էին Հյուսիսային Կովկաս և նրանց տները բռնել էին Կարսի, Շիրակի, Ղարաքիլիսայի հայ փախստականները: Երևանի Ազգ. Խորհուրդը այստեղ բաց է արել մի ճաշարան և ձրի կերակուր էր տալիս ավելի քան 5.000 մարդու:

Հուլիսի 9-ին, երեկոյան դեմ հասան Ախտա: Երևանից եկել էին դիմավորելու Արամը և տեղական կառավարության անդամները: Փողոցի գլխին կանգնած էին զորքն ու զինվորական նվագախումբը: Ավ. Սահակյանը ընդունեց հրամանատարի զեկուցումը. ապա զորամասերը, կանոնավոր շարքերով, դրոշակները պարզած ու երաժշտությամբ, անցան Ազգ. Խորհրդի ու կառավարության անդամների առջևից: Տեսարանը հուզիչ էր:

Հայկական կորպուսի սպայակույտը զոր. Նազարբեկյանի գլխավորությամբ հյուրերին ընդունեց Քանաքեռում, ուր պատրաստած էր թեյասեղան, որի միջոցին արտասանվեցին հանդիսավոր ճառեր:

Ուշ երեկոյան հասան Երևան: Քաղաքը զարդարված էր դրոշներով, գորգերով ու կանաչով: Աստաֆյան փողոցը լցված էր բազմությամբ:

Փողոցի երկու կողմը շարքերով կանգնած էին զորքերը՝ Սարդարապատի ու Բաշ-Ապարանի հերոսները: Հրամանատարի զեկուցումից հետո հնչեց երաժշտությունը և խանդավառ «կեցցե»-ն հազարավոր բերաններից:

Երեկոյան տեղի ունեցավ պաշտոնական ընդունելություն, որին ներկա էին Թիֆլիսի և Երևանի Ազգ. Խորհուրդների և կառավարության անդամները, ռուս, ուկրաինացի ու մահմեդական ազգաբնակչության ներկայացուցիչները, պարսկական հյուպատոսը, գերմանական ու թուրք սպաները: Արտասանվեցին բոլորի կողմից ողջույնի ճառեր, որոնց [illegible]

ԲԱՑ ՆԱՄԱԿ

Առաջարկում է մտավորականը

Սույն նամակ-խոհագրությունը սկզբնապես գրեցի, ուղղելով հենց իրեն՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Տեր Տեր Վազգեն Ա-ին: Այն գրված է 1994 թվականի հունիսի 8-ին: Հետո մտորելով, հաշվի առնելով նրանում արծարծված հարցերի և այժմեականությունը, և կարևորությունը, որոշեցի այն հրապարակել որևէ պարբերականում, նաև ավելի լայն հասարակայնության ուշադրությանը ներկայացնելու նպատակով: Սակայն, ինչպես ասում են, շաբաթն ուրբաթից շուտ եկավ: Մինչև այս, մինչև այն Մեծն Վեհափառ հայրապետը կնքեց իր մահկանացուն: Ու նամակն այդպես էլ մնաց արխիվումս, բազում այլևայլ նամակների, թղթերի ու թղթոնների հետ: Եվ ահա երբ տեղեկացա, որ ՀՀ ԳԱԱ-ում ս/թ փետրվարի 10-ին, տեղի է ունեցել հոբելյանական նիստ, նվիրված Թուրքմենչայի պայմանագրի 170-ամյակին, նամանավանդ, որ արդեն «Գիտություն» թերթի էջերում հրապարակվում են հոբելյանական նիստի նյութերը և կարդացված զեկուցումները, և նմանապես ոգեշնչված նիստում ունեցած Մեծն Ռուսիո երկրի Հայաստանում դեսպան Անդրեյ Ուռնովի ջերմ ելույթ-ողջույնից, Մեծն Ռուսիո երկրի գիտությունների ակադեմիայի պրեզիդենտ Յու. Օսիպովի հղած ողջույն-հեռագրից, երևաց, որ հասել է նամակը լույս աշխարհ բերելու ակնթարթը:

Եվ այսպես, նամակի տեքստը հանձնենք ընթերցողին:

Նորին Սուրբ Օծություն Վեհափառ և սրբազնագույն կաթողիկոս ամենայն հայոց Տեր Տեր Վազգեն Ա

Վեհափառ Տեր

Ամեն անգամ Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարի կամարների տակ հայոց «Պատարագի» զմայլելի մեղեդիները ըմբոշխնելուց հետո, վերստին ներշնչված Նորին Սուրբ Օծությանդ «Մեր պատարագը» գրության գեղեցկագույն և իմաստուն շարադրանքով, ուր միահյուսված են հոգևոր անձն ու գործիչը, գիտնականը, քաղաքացին, հայ ժողովրդի ազգանվեր զավակը և ի վերուստ կոչված գրիչ կրող Մեծն անհատականությունը, Մայր տաճարի բակում շրջելիս կանգ եմ առել մեր կաթողիկոսների շիրիմների առաջ, տվել ու առել, խորհել ու մտորել՝ հաղագս մեր ժողովրդի անցյալի, այսօրվա ու ապագայի, առհասարակ մեր ժողովրդի ճակատագրի ու առաքելության, և վճռել եմ Նորին Սուրբ Օծությանդ մի թուղթ հղել: Իսկ մինչ թղթիս բուն խնդրին անցնելը, քանի որ խոսք բացեցի հայոց «Պատարագի» վերաբերյալ, նրա պարագան էլ է անհանգիստ պահում ինձ: Ի ամոթ մեզ՝ հայերիս, ցայսօր մենք չունենք բազմաձայն երգչախմբի համար մշակված «Պատարագի» ամբողջական կատարումը, իսկ եթե այն չունենք, հետևապես չունենք և նրա ձայնագրությունը: Ըստ պատշաճի չի կատարվել ոչ Կոմիտասյանը, ոչ էլ Եկմալյանինը: Մեր «Պատարագը» մի ադամանդ է, մի շողարձակող գոհար, որ առանց սնապարծության, ընդհակառակը, ազգային բարձր արժանապատվությամբ, մեծ հպարտանքով կարելի է դասել ցայսօր մարդկության ստեղծած գեղարվեստական բարձրագույն արժեքների կողքին:

Այժմ անցնենք թղթիս բուն նյութին: Դա վերաբերում է կաթողիկոս Ներսես Աշտարակեցուն: Այդ մեծ անհատականությունը ըստ իս, վերջին հարյուրամյակի մեր ամենապետականորեն մտածող ու գործող անձերից է, եթե չասենք՝ ամենաերևելին, որի կյանքն ու գործը ցայսօր մնացել է ըստ պատշաճի ու ճշմարտի չգնահատված, իսկ նրա տապանաքարը կարիքն ունի ևս մի տարրական ուշադրության:

Մի կողմ թողնելով այն պարագան, թե հարկ է նորովի գնահատել ամբողջական Ներսես Աշտարակեցի ֆենոմենը, առհասարակ, ուզում ենք խոսք բացել մեկ այլ, ինչպես ասացի, կարծես տարրական հարցի շուրջ: Դա վերաբերում է տապանաքարի վրա փորագրված նրա ծննդյան թվականին. այն է՝ 1761, մինչդեռ իրականում նա ծնվել է 1770-ին: Սա տեղի է տալիս թյուրիմացությունների, տարակարծությունների: Այստեղ, սակայն, և լավն այն է, որ ժողովրդի մեջ ուրախություն է հարուցում այդ փաստը, ասես ընդգծելով այն խորհուրդը, թե ժողովրդյան նվիրյալները երկար են ապրում... Բարձրյալի ողորմածությամբ ու զորությամբ Նորին Սուրբ Օծությունը հասակակցում է նրան:

Բայց և խորհելու առիթ է տալիս այն իրողությունը, որ մեծերի հիշատակին ինչու չըպետք է վերաբերվել ամենայն բծախնդրությամբ ու ներքին հարգանոք, ակնածալից վեհերոտությամբ, թեկուզ առաջին հայացքից իսկ թվա, թե դույզն ինչ մանրուք է. եթե անգամ մանրուք էլ լինի, եթե մեծերին է վերաբերում, արժանի է հատուկ վերաբերմունքի, սակայն ասածս թըվում է մանրուք չէ: Ժամանակին, ով գիտե, ինչպես է պատահել, որ թյուրիմացությունը կատարվել է, բայց այսօր, իբրև հոգու պարտք, հանուն պատմական ճշմարտության, հարկ է շտկել և այդ մեծ կաթողիկոսին, պետական գործչին, Մարդուն և Հային վերաբերող ամեն ինչ իր տեղը պահել: Աշտարակեցու ծննդյան թվականի վերաբերյալ հիմքերը շատ են. և Ալեքսանդր Երիցյանի և Մաղաքիա Օրմանյանի գրությունները (Ա. Երիցյան, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք 19-րդ դարում, Հ. 1—2, թ., 1894—95: Ա. Երիցյան, Նյութեր Ներսես Ե Աշտարակեցի կաթողիկոսի կենսագրության, Թ. 1899): Օրմանյան Մ., «Ազգապատում», (հ. 3, Երուսաղեմ ,1927 թ.), Հայկական խորհրդային հանրագիտարանը և «Էջմիածին» ամսագրի հրապարակումները, բազում կոչումնավոր ու անկոչում հեղինակություն նվաճած պատմաբանների աշխատանքները:

Ի դեպ, նկատենք, Հայկական խորհրդային հանրագիտարանի 8-րդ հատորում, էջ 253, սխալ է թույլ տրված Ներսես Աշտարակեցու մահվան վայրի վերաբերյալ: Գրված է Վաղարշապատ: Մինչդեռ, նա մեռավ 1857-ին, իր ծննդյան օրը՝ փետրվարի 13-ին, Թիֆլիսի հայոց առաջնորդարանի շենքում: Մեռավ որպես ֆիդայի, որպես զինվոր՝ զենքը ձեռքին: Միայն մի տարբերությամբ, որ այս անգամ զենքը փոխարինված էր մեկ այլ զենքով՝ գրչով, որոնք նպատակի բերումով նույնական էին: Նա փակեց աչքերը իր գրասեղանի առաջ, կեսգիշերին, երբ նամակ էր հղում ռուսական կայսրության ներքին գործոց նախարարին ի պաշտպանություն կաթողիկոսական իրավունքների, ասել է, թե ի պաշտպանություն հայ առաքելական եկեղեցու, հայ ժողովրդի շահերի: Ու զենք-գրիչը ձեռքին հանգավ այդ Մեծ Մարդը: Հետո նրա աճյունը տեղափոխեցին Վաղարշապատ, Մայր Աթոռ, իսկ փետրվարի 27-ին Սուրբ Էջմիածին Մայր տաճարում կատարվեց նրա երկնային սկըսվող ուղին խորհրդանշող վերջին օծումը: Դա և՛ մեծ հանդիսություն էր, և՛ համազգային մեծ սուգ. ժողովուրդը ճանաչում էր, գնահատում էր իր մեծ զավակին, գիտակցում էր կորստյան մեծությունը: Ու պատահական չէ բոլորովին, որ նրա շիրմաքարին քանդակված է՝ «Պաշտպան հայրենյաց»:

Մեղա՜, երիցս ու հազար մեղա՜, Նորին Սուրբ Օծությանը սկզբնաղբյուրները հղելուս համար: Բայց... բայց... կա և զանգվածային ընթերցում. զի ըստ իրեն՝ Բարձրյալի և Աստվածորդու Լույսի և Ուխտի, ամեն ինչ պետք է լինի իրական և ճշմարտապատկեր:

Արդ, հանուն պատմական ստուգության, հանուն այն բանի, որ եկեղեցի են այցելում նամանավանդ, նաև երեխաներ, դպրոցականներ, զի նրանց պետք է դաստիարակել միայն ու միայն ճշմարտության օրինակներով:

Արդ, ի սկզբանե էր բանն, ի սկզբանե էր գործը: Կարելի է այն ուղղել և նոր տապանաքար դնելու, և եղածի վրա ծննդյան թիվն ուղղելու ճանապարհով: Դա արդեն, ինչպես ասում են՝ տեխնիկայի գործ է. մասնագետ-ճարտարապետների, ճարտարագետների մարզն է: Նման խնդիրների համար և իբրև խստագույնս օգտակար, անթերի ճաշակավոր, հմուտ մասնագետ վաղուց ի վեր դրսևորել է Մայր Աթոռի և առհասարակ, վաստակյալ ճարտարապետ տիար Արծրուն Գալիկյանը:

Հավել ենք և այն, որ Աշտարակեցու երազն էր Հայաստանը տեսնել որպես ազատ ու անկախ, ինքնուրույն պետականությամբ երկիր: Եվ ինքն էլ այդ երազի իրականացման համար մղվող պայքարի ոչ միայն ջատագովն էր, այլև զինվոր ու զորավար, նրա ճարտարապետն ու ճարտարագետը: Նա իր իսկ կազմակերպած հայ կամավորական գնդերի գլուխն անցած, միացավ ռուսաց զորքին, ազատագրեց պատմական Մեծ Հայքի փոքրագույն մասը, որ գոնե այստեղ կազմավորվի հայ պետություն, թեկուզ Ռուսիո կայսրության ներքո, ու ինքն էլ լինի և՛ կաթողիկոս, և՛ արքա, ասել է թե՝ պրեզիդենտ:

Ցավոք, այն հեռավոր ժամանակներում Աշտարակեցուն չհասկացան: Ինչպես մարդիկ չհասկացան Հիսուսին ու խաչեցին: Կովկասի փոխարքան ամբաստանագրեր հղեց ռուսական արքունիք և ամեն ինչ խափանվեց: Ընդհակառակը, Աշտարակեցու դիրքորոշումը նաև օգտակար էր, ըստ իս, հենց իրեն՝ Ռուսաստանի համար: Սրանք նուրբ հարցեր են, որ պետք է վերստին էլեկտրոնային մանրադիտակով, ամենայն արդարամտությամբ զննել ու քննել: Այսօր իրականանում է այդ Մեծի ավելի մեծ ակնկալիքը: Հայերը վերստեղծել են իրենց ազատ, անկախ պետությունը և զբաղված են նրա կայացմամբ: Թերևս սրանով էլ է փաստվում այն խորհուրդը, թե Աշտարակեցու հիշատակին վերաբերող ամեն ինչ պետք է լինի ակնածալից հարգանոք: Ու մեր կարծիքով, եթե անգամ նրա արձանը կանգնեցվի ինչ որ մի տեղ, ինչ որ մի ժամանակ, իսկ որքան շուտ, այնքան լավ, Բարձրյալը շատ չի համարի:

Նա թագի չէր ձգտում, ձըգտում էր թագադրության, թագ ունեցող պետության, թագակիր ժողովրդի: Զինվոր էր ու կաթողիկոս, ու կդառնար կամոքն Բարձրյալի նաև թագավոր, եթե պարագաներն ու ժամանակն աշխատեին ի օգուտ հայի, և անգամ դրանով էլ լինելու էր և ծառա ժողովրդյան: Ա՛յ այս մտքերիս համար է, որ նորից ուզում եմ կըրկնել վերն ասածս, ավելի շեշտելու նպատակով. Աշտարակեցին այսօր էլ մեզ հետ է. այսօրվա Հայաստանի պրեզիդենտը պետք է լինի և՛ զինվո՛ր, և՛ թագավո՛ր, և՛ ծառա՛ ժողովրդյան:

Վիլիկ ԶԱՔԱՐՅԱՆ
Ժուռնալիստ, հրապարակախոս, գրականագետ, արձակագիր, դրամատուրգ, հայագետ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ.— *Հրապարակելով լրագրող, հրապարակախոս, արձակագիր, դրամատուրգ, հայագետ Վիլիկ Զաքարյանի նամակ-էսսեն, խմբագրությունն այն ուղղում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա-ին, Սուրբ Էջմիածին Մայր Աթոռի հոգևոր խորհրդի, պատմաբանների և առհասարակ լայն հասարակայնության ուշադրությանը:*

Ավարայրի արձագանքները

Հայերիս հայրենիքը այն երկիրն է, ուր ապրել են մեր ժողովրդի բազմաթիվ (ավելի ճիշտ՝ անհաշիվ) սերունդներ:

Հայրենիքը մարդկանց, կամ սերունդների համագործակցությունն է, որի շնորհիվ մարդիկ ընդունակ են ստեղծարար աշխատանքի և սխրանքների: Այդ հնարավոր է շնորհիվ այն բանի, որ ժողովրդի տարբեր սերունդները միանում են համազգային մեկ միասնության մեջ, գոյատևում իրենց հայրենիքում: Եվ հայրենիքի պատմությունն է, որ միավորում, կապակցում է տվյալ ժողովրդի տարբեր դարաշրջաններում ապրող սերունդները, կապ ստեղծում անցյալի և ներկայի միջև: Չիմանալով անցյալը, չենք հասկանա ներկան, չենք կապվի հողի հետ, որի վրա ապրում ենք: Դրա հետևանքով չենք կարողանա ճիշտ կողմնորոշվել և պարզել այսօրվա և վաղվա անելիքը: Անցյալը մոռացող, չիմացող ժողովուրդը դատապարտված է սխալների կըրկնությանը և լճացմանը, հոգեկան դատարկությանը:

Այսպիսով, պատմությունը հնարավորություն է տալիս ճանաչել ներկան անցյալի միջոցով և կանխորոշել ապագայի գործողությունները:

Տվյալ ժամանակաշրջանի սերնդի գործողությունները միայն իրեն չեն պատկանում: Նրա գործողությունները, սխրանքի խորհուրդը փոխանցվում է դարեդար և դառնում նոր սերունդների սեփականությունը:

5-րդ դարում Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորած շարժումը կամ «Վարդանանքը» փակեց ապազգայնացման սպառնալիքի ճանապարհը, «Վահանանց» պայքարը ավարտի հասցրեց Վարդանանց շարժման խորհուրդը:

Բայց Վարդանանք և Վահանանք կռվեցին ոչ միայն 5-րդ դարում, այլև գալիք սերունդների համար, նրանց հաղթանակի շնորհիվ հայ ժողովուրդը, որպես էթնիկ միավոր, հինգերորդ դարից անցավ վեցերորդ և հաջորդ դարերը: Այդպես ապրեց մեր ժողովուրդը դարեդար՝ մինչև Սարդարապատի, Ապարանի ճակատամարտերը:

Սարդարապատն ու Ապարանը, 20-րդ դարի Վարդանանց-Վահանանց պատերազմն էր, 1500 տարի անց, պատմության անիվը պտըտվելով դրեց մեր ժողովրդի առջև նույն խնդիրը, որը նա լուծում էր 5-րդ դարում: 1918 թվականին մեր ժողովրդի վիճակն ավելի ծանր էր, քան 451-ին, որովհետև 1918-ից առաջ՝ 1915—16 թթ. նա կորցրեց իր մարդակազմի մեծ մասը: Այն, ինչ կատարեց մեր ժողովուրդը անցյալում, պետք է կատարեր նորից, բայց շատ ավելի ծանր պայմաններում: Մեր ժողովրդին ոսոխը պարտադրել էր կրկնելու 5-րդ դարի սխրանքը և դրանով ապացուցելու ապրելու, գոյատևելու իր իրավունքը: Մեր ժողովուրդը կամ պետք է լուծեր այդ խնդիրը, կամ պետք է վերանար:

Ի զարմանս շատերի, առաջին հերթին թշնամու, մեր ժողովուրդը լուծեց այդ խնդիրը: Որո՞նք էին այն գործոնները, որոնք ուժ տըվեցին հայերին հաղթելու Սարդարապատի դաշտում և Արագածի լանջերին: Նրանք բազմաբնույթ են, բայց նրանց թվում կա մեկը, որն անցել է դարեդար և գալիս է պատմության խորքից: Դա հայրենիքի սերն է: Սակայն սիրելու համար պետք է ճանաչել, մոռացածը հնարավոր չէ սիրել, սիրելու համար պետք է իմանալ այն առաջնորդներին, հերոսներին, որոնք պաշտպանել են հայրենիքը:

Մեր ժողովուրդը միշտ հիշել և սիրել է 5-րդ դարի հերոսներին, Վարդան Մամիկոնյանին, Ավարայրի ճակատամարտը, բոլոր «Վարդանանց»: Սիրել և հիշել է նաև մյուս հերոսներին՝ Աշոտ Երկաթին, Գևորգ Մարզպետունուն, Դավիթ Բեկին: Դարեդար փոխանցվել է ժողովրդի հիշողության մեջ Վարդանի կերպարը, որը դարձել է ազգասիրության, հայրենասիրության, ժողովրդական խղճի խորհրդանիշ (որովհետև հիշողությունը դա խիղճ է): Դրա արտացոլումն են ս. Վարդան անունը կրող բազմաթիվ եկեղեցիներ Հայաստանի տարբեր շրջաններում, նաև՝ սփյուռքում: Նրանք գոյություն ունեին մինչև 20-րդ դարի սկիզբը, այսօր էլ կա՛ն:

Սարդարապատի ճակատամարտի նախօրեին գեներալ Սիլիկյանը կոչ անելով զինվորներին, կռվել հայրենիքը փրկելու համար, հիշեցրեց նրանց Վարդան Մամիկոնյանի սխրանքը: Նրա կոչը հասավ զինվորների սրտին, որովհետև նրանք հիշում էին Վարդանին և 5-րդ դարի պայքարը: Պատմական հիշողությունը մտովի կապեց Սարդարապատի զինվորներին Վարդանանց զինվորների հետ: Երկու բախտորոշ կռիվներում հայերը հաղթեցին: Նրանց ծնունդն է այսօրվա Հայաստանի պետականությունը:

Վարդանանքից ու Վահանանքից մինչև Սարդարապատ ու Ապարան ձգվում 1500-ամյա պայքարի շղթա ճակատամարտեր, ապստամբություններ, պետության անկում և վերականգնում, 14-րդ դարից հետո՝ անկախության դարավոր սպասում: Շղթան ավարտվեց 1918 թ. մայիսի 28-ին:

Մեր ժողովրդի այսօրվա սերունդը պետք է լավ իմանա և ճիշտ իմաստավորի այդ 1500-ամյա պայքարի պատմությունը, որպեսզի անհրաժեշտության դեպքում պաշտպանի հայրենիքը նոր Ավարայրներով և Սարդարապատներով, եթե դրանց անհրաժեշտությունը լինի:

Ռաֆայել ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ
Պատմ. գիտությունների դոկտոր

ԱԶԳ-ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ-ՄՇԱԿՈՒՅԹ

«Անջատողականությու՞ն, թե բարոյականություն»

Ազգայնության սկզբունքը և դրա հետ կապված ինքնուրույն ազգային պետության ստեղծման գաղափարն արդեն մի քանի հարյուրամյակ շարունակ եվրոպական սոցիալական փիլիսոփայության առանցքն է հանդիսանում: Ռեֆորմատորական և լուսավորչական գաղափարախոսության, 19-րդ դարի պատմափիլիսոփայության, 20-րդ դարի փիլիսոփայական, սոցիոլոգիական, քաղաքագիտական և մշակութաբանական տեսությունների մեջ այդ խնդիրը քննարկվում է մարդ-անհատի իրավունքի համատեքստում: Խնդիրը, սակայն, լոկ տեսական հետաքրքրություն չի ներկայացնում: Նրա հետազոտման արդյունքներից ելնելով, քաղաքագետները առ այսօր ժողովուրդների համար ճակատագրական նշանակություն ունեցող գործնական հետևություններ են անում: Ուստի, խնդրի լուրջ և անաչառ քննարկումն անհրաժեշտ է ինչպես զուտ տեսական, այնպես էլ բարոյական և քաղաքական առումներով: Հայտնի պատճառներով հայ ժողովրդի համար դեռ վաղ միջնադարից կարևորություն ստացած այս խնդիրը մինչև օրս հայ մտավորականության տեսական մտորումների բուն առարկան է:

Դրա մասին է վկայում Համլետ Գևորգյանի «Ազգ, ազգային պետություն, ազգային մշակույթ... հայկական հարցը ժամանակակից քաղաքագիտական տեսությունների լույսի տակ» (Երևան, 1997) աշխատությունը, որն, ըստ էության, նրա նախորդ գրքի՝ «Ազգային մշակույթը պատմության փիլիսոփայության տեսանկյունից» (Երևան, 1992, ռուսերեն) ուղղակի շարունակությունն է:

Խնդրի էությունը հեղինակը տեսնում է նրանում, որ ինքնուրույն պետություն ստեղծելու իրավունքը կամ ազգերի ինքնորոշման սկզբունքը ժամանակակից հասարակագիտական գրականության մեջ որակվում է որպես ժողովուրդների և պետությունների համար ծանր հետևանքներով հղի անջատողականություն: Հ. Գևորգյանի պնդմամբ, ժողովուրդների՝ իրենց հայրենիքում ինքնորոշվելու սկզբունքը միշտ պետք է դիտվի մարդու և քաղաքացու իրավունքների ապահովման պահանջի շրջանակներում: Այս տեսակետից մոտենալով հարցին, հեղինակը պարզում է, որ անջատողականության առաջացումը մարդու և քաղաքացու իրավունքների ոտնահարման հետևանք է, այլ ոչ թե նախապատճառ կամ էլ այն ոչ միշտ է հասարակական-քաղաքական ցնցումներ հարուցում: Դրանից հետևում է, որ հասարակական զարգացման իրավական համակարգի կատարելագործման ընթացքի համար անհրաժեշտ է, որպեսզի միջազգային քաղաքականության հիմքում, ինչպես նաև մեր դարաշրջանում այդքան քարոզվող «իրավական պետության» հիմքում ընկած լինեն համամարդկային բարոյական սկզբունքներ: Իսկ ինչպես հայտնի է, այդ սկզբունքների միջուկը կազմում է մարդու իրավունքների պաշտպանության պահանջը:

Հեղինակը քննադատում է Ա. Թոյնբիի տեսակետը, համաձայն որի, եվրոպական ծագում ունեցող ազգայնականության սկզբունքը չի կարող կիրառվել եվրոպական դասական ժողովուրդներից դուրս գտնվող (նկատի է առնվում առաջին հերթին հայ ժողովուրդը) ժողովուրդների պատմական փորձի վրա: Իր միտքը հիմնավորելու համար Ա. Թոյնբին նշում է, որ 18-րդ դարի վերջին Արևմտյան Եվրոպայի ժողովուրդները կազմում էին տարածքային միատեր զանգվածներ, որոնք հետագայում վերածվեցին ազգային պետությունների: Մինչդեռ, հայերի անջատողական տրամադրությունները անհիմն էին և զուգորդվում էին ավերիչ հետևանքներով, քանզի օսմանյան կայսրության մեջ նրանք փոքրամասնություն էին կազմում:

Բացահայտելով Ա. Թոյնբիի փաստարկների անճշգրտությունները և հակասությունները, Հ. Գևորգյանը հաստատում է, որ հայերի անկախական շարժումները և նրանց շարժառիթները պետք է քննարկել պատմական համատեքստի մեջ: Սկզբունքային նշանակություն ունի հեղինակի այն պնդումը, որ եվրոպական փոխառյալ գաղափարը չէր, որ առաջացրել էր ազգային ազատագրական շարժումները, այլ նրանց դարավոր գոյամարտերն են նպաստել այդ գաղափարի ընկալմանը: Պատճառն այն անտանելի բռնություններն են, որոնց երկար դարերի ընթացքում ենթարկվել է հայ ժողովուրդը թուրքական իշխանությունների կողմից: Ուստի և մեծ եղեռնը հայ ժողովրդի ոչնչացումն էր նրա հայրենիքում: Իսկ եթե մի ժողովրդի զրկում են իր պատմական հայրենիքում ապրելու իրավունքից, ապա դա նշանակում է, որ արդարացվում է բռնությունը մարդու և քաղաքացու դեմ:

Հեղինակի դիրքորոշումը, սակայն, ավելի կըհստակեցվեր, եթե նրա նկատառումներին ավելացվեր, որ հայերի գոյամարտերն հանուն հայրենիքի, կրոնի, ազգի, սկսվել են շատ ավելի առաջ, քան Եվրոպայում ծագել են ազգային շարժումները և առաջացել է «ազգայնականության» գաղափարը:

Հարցը, սակայն, չի քննարկվում միայն քաղաքական տեսանկյունից՝ որպես քաղաքական դիմակայություն, հարաբերություն «ազգայնական» անջատվող ժողովրդի և իր տարածքային ամբողջականությունը պաշտպանող պետության միջև, այլև որպես քաղաքակրթական տրամագծորեն հակառակ դիրքորոշումների (տնտեսական, իրավաքաղաքական, մշակութային) դիմակայություն:

Ըստ էության իրավացի է հեղինակը, երբ այս կապակցությամբ նշում է. «Հայերի կողմից որդեգրված՝ ազատության գաղափարը մի մեկուսի քաղաքական գաղափար չէր, այլ մի մասն էր եվրոպական լուսավորական, կրթական, պատմամշակութային, իրավական մի ամբողջ գաղափարախոսության և համապատասխանում էր հայոց պատմության և մշակույթի դարավոր ավանդույթներին և հայ կյանքում ամբողջ 19-րդ դարում և 20-րդ դարի սկզբին կատարվող հասարակական-տնտեսական փոփոխություններին, որոնցով այն ավելի ու ավելի էր առանձնանում օսմանյան կայսրության և Թուրքիայի, ասիական այդ երկրի, ընդհանուր նկարագրի մեջ»:

Աշխատության մեջ առանձնացվում են երեք հատկանիշներ, որոնց միջոցով եվրոպական հասարակագիտական-քաղաքագիտական տեսությունը բնութագրում է «ազգ-պետություն» փոխհարաբերությունը. 1. Ազգի ձևավորումը կապված է պետության ձևավորման հետ: 2. Պետության ձևավորումը զուգորդվում է ազգային լեզվի և ազգային մշակույթի ձևավորման հետ: 3. Պետությունը պատմական զարգացման ընթացքում իր մեջ մարմնավորում է որևէ ժողովրդի կյանքի կազմակերպման և կարգավորման իրավաքաղաքական եղանակը:

Աշխատության մեջ ցույց է տրվում, որ հայ ժողովուրդը օժտված է ազգի կազմավորմանը բնորոշ նշված երեք հատկանիշներով և այս հարցում «վճռական ապացուցողական նշանակություն ունի հայկական մշակույթի, որպես ազգակազմիչ գործոնի, պատմական զարգացման անընդմեջությունը, այսինքն՝ այն հանգամանքը, որ հայկական մշակույթը դար առ դար ծավալել է իր ներքին հարստությունը քաղաքակրթության տարբեր դարաշրջաններում՝ հաստատելով իր կրող ժողովրդի անընդմեջ պատմական գոյությունը իր հայրենիքում»: Այս փաստարկը հնարավորություն է տալիս.

ա) հայ ժողովրդին տարբերելու այն ազգերից, որոնք «հետին» թվով ստեղծում են իրենց համար «պատմություն» և «մշակույթ»՝ տարածքային հավակնությունների համար պատմական հիմնավորում ապահովելու նպատակով:

բ) պատմափիլիսոփայական տեսանկյունից հայոց ազգը ճիշտ բնորոշելու: «Հայաստանը այն սակավաթիվ երկրներից էր, որը, գտնվելով անտիկ քաղաքականության օրրանի շրջանում, պահպանեց անտիկ մշակույթը և իրականացրեց նրա այն յուրօրինակ սինթեզը քրիստոնեության հետ, որը մոտ հինգ դար անց, բնութագրական դարձավ նոր՝ Արևմտյան քաղաքակրթության ձևավորման համար, եվրոպական նոր ազգերի պատմության մեջ»:

Հայ կյանքի էական տարբերությունը շրջապատող ժողովուրդների կյանքի ավանդական՝ բարոյական, սովորութային և թեոկրատական, նորմատիվ կարգավորումից ընդգծելու համար, Հ. Գևորգյանը մի շարք փաստարկներ է առաջ քաշում, որոնցից առավել հետաքրքրականը և կարևորը մշակութաբանական և քաղաքական գործոններն են:

Դառնալով ազգային պետության գաղափարի քննադատությանը (Կ. Պոպեր), հեղինակը պնդում է, որ մարդու կեցությունը ապազգային չի կարող լինել և ազգային պետությունը ազգայնականության ծնունդ չէ, այլ պատմական մի իրողություն: Համոզիչ և ըստ էության ճշմարիտ է միտքն այն մասին, որ ազգային նկարի-

(Շարունակությունը՝ 6-րդ էջում)

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԷՋԵՐԻՑ

Թիֆլիս. Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկըզբից Հայաստանը դարձավ կռվող կողմերի շահերի բախման կենտրոն: Օգտվելով պատերազմական իրավիճակից, թուրք ջարդարարներն իրագործեցին հայոց ցեղասպանությունը: Աշխարհի շատ երկրներում հայ բնակչությունը ստեղծում էր կամավորական ջոկատներ՝ եղբայրներին օգնելու համար:

Լուսանկարում պատկերված են Թիֆլիսի հայ կամավորական ջոկատների միության ղեկավարները:

Փարիզ. 1918 թվականին հռչակված անկախ Հայաստանի Հանրապետությունը կարճ ժամանակում ստեղծեց իր կանոնավոր բանակը՝ հիանալի սպայակազմով ու զինվորներով: Բայց շատերին դառը ճակատագիր էր սպասում. անկախությունը ձեռք բերած ու ճակատամարտերում հաղթանակած շատ սպաներ բռնեցին տարագրության ճանապարհը:

Պատերազմի տարիներին գործող Վասպուրականի ռազմական խորհուրդը:

Թիֆլիս. Հայ հեղափոխական դաշնակցության հիմնադիրներ Հ. Օհանջանյանը, Ք. Միքայելյանը, Ս. Զավարյանը և Ս. Թադևոսյանը:

ԱՊԱՐԱՆ. 80

Հաղթում է նա, ով ուզում է հաղթել

(Սկիզբը՝ 1-ին էջում)

Ստեղծված տագնապը ուժեղացնելու նպատակով Էսադ փաշան Համամլու—Ապարան ճանապարհի վրա ընկած գյուղերից բռնությամբ հավաքեց 15—70 տարեկան տղամարդկանց և հեռացրեց անհայտ ուղղությամբ:

Այս կապակցությամբ հետաքրքիր է նշել հետևյալը. 1918 թ. մայիսի 21-ին Անդրկովկասյան սեյմի և կառավարության նիստում, Խ. Կարճիկյանի հաղորդման համաձայն, կառավարության նախագահ Ա. Չխենկելին մայիսի 23-ին Բաթումի բանակցություններում թուրքական պատվիրակության ղեկավարին բողոք ուղարկելով Բաշ-Ապարանի հայկական գյուղերում կատարված խուզարկությունների և 15—70 տարեկան տղամարդկանց անհայտ ուղղությամբ տանելու մասին, գրում էր. «Անդրկովկասյան կառավարությունը իր կողմից ամեն հնարավորը արել է, որպեսզի թեթևացնի թուրքական զորքերի տեղափոխումը Ալեքսանդրապոլ—Ջուլֆա երկաթուղով և այս կապակցությամբ անհնար է արդարացնել 15—70 տարեկան տղամարդկանց ձերբակալումն ու հեռացումը»:

Այս խղճուկ բողոքին թուրքական կողմը մայիսի 25-ին տվեց հետևյալ պատասխանը. «Վեհիբ փաշայից ստացված տեղեկությունների համաձայն, թուրքական զորքերի առաջխաղացման մասին լուրերը անհիմն են: Իսկ ինչ վերաբերում է Բաշ-Ապարանի շըրջանում 15—70 տարեկան տղամարդկանց անհայտ ուղղությամբ տանելուն, ապա դա մասնակի թյուրիմացության արդյունք է, քանի որ սահմանափակումը տարածվել է միայն զինվորական համազգեստ կրողների վրա»:

Չնայած առաջին օրերի տագնապին ու խուճապային տրամադրություններին, Ապարանի բնակչությունը կարողացավ հաղթահարել ստեղծված վիճակը, և մի քանի օրվա ընթացքում հնարավոր եղավ համախմբվել ու պատրաստվել:

Նախ որոշվեց բոլոր գյուղերից կանանց ու երեխաներին հեռացնել ապահով վայր: Այս կապակցությամբ հետաքրքիր վեճ առաջացավ: Ոմանք գտնում էին, որ հարկավոր է կանանց ու երեխաներին տանել որքան հնարավոր է Երևանին ու Էջմիածնին մոտիկ: Ապարանում դեռևս հայտնի չէր, որ թուրքական զորքերը հասել են Սարդարապատ: Մյուսները պահանջում էին կանանց ու երեխաներին տեղափոխել ավելի մոտ վայր, որպեսզի ոչ ոք չմտածեր Ապարանից նահանջելու մասին: Հաղթեց վերջին տեսակետը: Բոլոր գյուղերից կանայք և երեխաները երկու օրվա ընթացքում տեղափոխվեցին Ապարան—Աշտարակ խճուղու վրա գտնվող Իլանչալան (Արտաշավան) գյուղի մերձակա բլուրների վրա:

Կանանց և երեխաներին տեղափոխելու հետ միասին, Ապարանի գյուղերում ընթանում էր աշխարհազորի կազմակերպումը, որը հաստատակամորեն ղեկավարում էր իր համարձակությամբ հայտնի, Չամռլու գյուղի բնակիչ Սեդրակ Ջալալյանը: Ապարանցիներին ոգևորում էր հայտնի «Խենթի» (Սամոնի) որդի Արսեն Տեր-Պողոսյանը՝ իր քաջերի խմբով:

Աշխարհազորի մեջ մտան զենք կրելու ընդունակ բոլոր տղամարդիկ, անկախ կուսակցականությունից, դիրքից և ունեցվածքից: Ուս-ուսի տված կանգնել էին կոմունիստն ու դաշնակցականը, հնչակյանն ու սոցիալ-դեմոկրատը, անկուսակցականն ու հոգևորականը: Մինչ այդ հասարակական կյանքի շուրջ միմյանց հետ թունդ վիճողներն ու իրենց տեսակետները հաճախ ուժով պարտադրողները այժմ հայրենիքի, իրենց ընտանիքների գլխին կախված վտանգի պահին, մոռացած տարաձայնությունները, համախմբվեցին, դարձան միասնական: Այս հանգամանքը, անշուշտ, ունեցավ վճռական նշանակություն:

Մայիսի 20-ի երեկոյան, բոլոր գյուղերից եկած աշխարհազորայինները հավաքվեցին Ապարանի կենտրոնում գտնվող, 5-րդ դարում կառուցված Բազիլիկայի մոտ: Նրանցից շատերը զենք չունեին: «Կխլենք թուրքերից»,— կատակում էին երիտասարդները: Հավաքվածներին կրակոտ խոսքով դիմեց Սեդրակ Ջալալյանը: «Եթե,— ասաց նա,— թուրքական զորքի դեմը չառնենք, ապա թուրքը կմտնի Երևան և այն ժամանակ վերջ մեզ: Երդվենք, որ թուրքերը Երևան կմտնեն միայն մեր դիակների վրայով»:

Ապարանի աշխարհազորայինները հանդիսավորությամբ երդվեցին՝ ոչ մի քայլ ետ:

Աշխարհազորի ղեկավարները, որոնք հիմնականում 1904—05 թթ. ռուս-ճապոնական և առաջին համաշխարհային պատերազմների բովով անցած զինվորներ էին, Սեդրակ Ջալալյանի և Արսեն Տեր-Պողոսյանի հետ ճշտեցին անելիքները, որոնց մեջ կարևորվում էր, թե որտե՞ղ պիտի դիրքեր գրավել:

Նրանց հայտնի էր դարձել, որ դեպի Ապարան շարժվող թուրքական զորաբանակը կազմված է միայն հեծյալներից, և որոշվեց դիրքեր գրավել Ապարանից մի քանի կմ հյուսիս գտնվող ժայռոտ բլուրների վրա և այդ միջոցով թուրք հեծելազորին զրկել մանևրելու հնարավորությունից:

Որոշվեց դիրքեր գրավել Քասախ գետի վրա գցված Միրաքի կամուրջին հարող բարձունքների վրա:

Մայիսի 21-ի վաղ լուսաբացին Ղոնդախսազի կողմից երևացին թուրք հեծյալ հետախույզները: Կասկածելի ոչինչ չնկատելով, նրանք հեռացան: Մի քանի ժամ անց, երևաց թուրքական առաջապահ ջոկատը: Թուրք հեծյալները անհոգ շարժվում էին դեպի Միրաքի կամուրջը: Ապարանի պաշտպանների կրակոցները հանկարծակի բերեցին թուրքերին: Մի քանի սպանված ու վիրավոր թողնելով, թուրքերը խուճապահար հեռացան: Այս առաջին մարտում աչքի ընկավ Սասունցի Մանուկը:

Ապարանի պաշտպանները թուրք վիրավոր զինվորից տեղեկացան թուրքական հրամանատարության մտադրության, նրանց ունեցած ուժերի մասին, և դրանից էլ ելնելով, վերադասավորեցին ուժերը:

Միրաքի կամուրջի մոտ պատահածը հանկարծակի բերեց Էսադ փաշային, որը, ըստ երևույթին, կարծում էր, որ իր դիմաց ոչ մի ուժ չկա:

Մայիսի 21-ի ուշ երեկոյան թուրքական զորախումբը նոր գրոհ ձեռնարկեց: Թուրք հեծյալներից մի քանիսին հաջողվեց մխրճվել Ապարանի պաշտպանների դ ի ր ք երը: Սկսվեց ձեռնամարտը: Պաշտպաններին հաջողվեց հեծյալներին վայր գցել ձիերից: Սվինամարտում աչքի ընկավ 1904—05 թթ. ռուս-ճապոնական պատերազմի մասնակից Ջոհրապ Բոզոյանը:

Մայիսի 22-ի օրը սկսվեց հորդառատ անձրևով: Քասախ գետը արագ վարարեց, և առաջացավ կամուրջը ջրի տակ մնալու վտանգը: Չնայած դժվարություններին, այնուամենայնիվ, պաշտպաններին հաջողվեց հաղթահարել հորդացած գետը, անցնել մյուս ափ և նոր դիրքեր գրավել՝ այս անգամ Ապարանի մատույցներում գտնվող բլուրների վրա: Իհարկե, նոր դիրքերը այնքան էլ հարմար չէին: Բայց պաշտպանները ուրիշ ելք չունեին: Մայիսի 22-ի կեսօրին տեղատարափ անձրևը դադարեց: Քասախի ջրերը նվազեցին: Ջրի տակից երևաց կամուրջը: Պաշտպանները փորձեցին ետ վերադառնալ նախկին դիրքերը, բայց արդեն ուշ էր: Խճուղու վրա երևաց թուրքական զորախումբը: Էսադ փաշան հարձակվում էր ունեցած ամբողջ ուժերով, հույս ունենալով ճզմել իր առջև հայտնված զինված բնակիչներին և արագորեն շարժվել դեպի Երևան:

Սակայն մեծաքանակ թշնամին չսասանեց Ապարանի աշխարհազորայինների կամքը: Սկսված մարտի հենց ըսկզբից պաշտպաններին հաջողվեց նախաձեռնությունը իրենց ձեռքը վերցնել և կանգնեցնել թշնամու առաջընթացը: Մի քանի անհաջող գրոհից հետո թուրքական զորախումբը ետ քաշվեց դեպի Քասախի կամուրջ:

Ճիշտ է, երկու օրվա համառ մարտերը թշնամուն հաջողություն չբերեցին, բայց Ապարանի պաշտպանների վիճակը գնալով վատանում էր: Փամփուշտների պակասը զգալի էր: Սպառվում էր նաև հացը, որը թխվում էր այնքան խնամքով պահված սերմացու ցորենից:

Մայիսի 23-ին, չնայած շարունակվող հորդ անձրևին, թուրքերը վերսկսեցին գրոհը: Նրանք առաջին անգամ օգտագործեցին թնդանոթները: Արձակած արկերից վնասվեց Ապարանի Բազիլիկայի հյուսիս-արևմտյան պատը: Շուտով Ապարանի պաշտպանները համալրում ստացան: Մայիսի 23-ի գիշերը Ապարան հասան Աշտարակում գտնվող 6-րդ գնդի ապարանցի զինվորները: Նրանց հետ Ապարան եկավ նաև պորուչիկ Ջեմլյակի պարտիզանական ջոկատը:

Պաշտպանների վիճակը որոշ չափով թեթևացավ: Համատեղ ուժերով ետ մղվեց նաև մայիսի 24-ի առավոտյան թշնամու ձեռնարկած հերթական գրոհը:

Սարդարապատում թուրք զավթիչներին ջախջախելուց հետո, հնարավորություն ըստեղծվեց օգնական ուժեր ուղարկել Ապարան: Այդ ուժերը՝ 6-րդ գնդի մնացած մասը՝ գնդապետ Դոլուխանյանի հրամանատարությամբ, Ջհանգիր աղայի ղեկավարած եզդիների պարտիզանական ջոկատը, Դրաստամատ Կանայանի (Դրո) ընդհանուր հրամանատարությամբ Ապարան հասան մայիսի 25-ի առավոտյան, երբ վերսկսվել էր մարտը: Այս մարտում իր սխրագործությամբ աչքի ընկավ պորուչիկ Ջեմլյակի ջոկատը, որը ոչնչացրեց թշնամու 30 զինվոր և մեկ սպա, Էսադ փաշան հարկադրված հեռացավ մարտադաշտից և դիրքեր գրավեց Քոռբուլաղ—Ղոնդախսազ—Ջարջարիս գծի վրա:

Այսպիսով, մայիսի 21—25-ին Ապարանի պաշտպանները կարողացան կասեցնել թուրքական զորախմբին և Էսադ փաշային զրկեցին Սարդարապատի մոտ նրան անհամբեր սպասող թուրքական զորաբանակներին օգնելու հնարավորությունից:

Մայիսի 25-ի կեսօրին Էսադ փաշան Համամլուից ստացավ համալրում և հրետանու պաշտպանությամբ վերսկսեց գրոհը: Ամբողջ օրը, փոփոխակի հաջողություններով, ընթացավ մարտը: Ուշ երեկոյան Ապարանի պաշտպանները, ուժերը կենտրոնացնելու նպատակով, նահանջեցին գրաված դիրքերից:

Ապարանի պաշտպանների ընդհանուր հրամանատարությունը իր վրա վերցրած Դ. Կանայանը որոշեց դիրքեր գրավել Ապարանից 15—20 կմ հեռավորության վրա գտնվող Ղազնաֆար (Արագած)—Ղարաքիլիսա (Հարթավան) գծի վրա: Սա, իհարկե, միակ հնարավոր ու լավագույն ելքը չէր: Դրանից էլ օգտվելով, Էսադ փաշան դիմեց խորամանկության: Նա փոխեց իր հարձակման ուղղությունը: Շրջանցելով Ապարան գյուղը հյուսիսից, մայիսի 27-ին գրավեց բնակիչներից դատարկված Ղարանլուղ (Լուսագյուղ) և Հաջիքարա (Սարալանջ) գյուղերը և դուրս եկավ Գյուլուջա (Վարդենիս) գյուղ: Էսադ փաշան ձգտում էր Քասախ գետի ափերով շարժվել դեպի Արայի լեռ, այնտեղից Ղարաքուլան (Երընջատափ) գյուղի վրայով դուրս գալ Եղվարդի դաշտը: Այնտեղից Երևանի ճանապարհը արդեն բաց էր:

Թշնամու այս մտադրությունը աննկատ չմնաց: Թեև շարունակվում էր հորդառատ անձրևը, Դ. Կանայանը որոշեց շտկել թույլ տված վրիպումը և մայիսի 28-ի վաղ առավոտյան, հաղթահարելով 15—20 կմ լեռներով անցնող տարածքը, իր զորախմբով դուրս եկավ Գյուլուջայի դաշտ և դիրքեր գրավեց Գյուլուջա և Մուլքի գյուղերի միջև ընկած բլուրների վրա:

Էսադ փաշան իր ունեցած 2000 հեծյալ զինվորներով, 8 թնդանոթով ու 12 գնդացիրներով ձեռնարկեց մի քանի գրոհ: Մինչև ուշ երեկո շարունակվեց կռիվը: Շատերի թվում աչքի ընկան Գյուլուջայի բնակիչներ Ալեքսան և Համայակ Պետրոսյանները, որոնք իրենց գնդացրի դիպուկ կրակով թշնամուն զրկեցին նախաձեռնությունից: Այս մարտում էլ հերոսի մահով զոհվեց պորուչիկ Ջեմլյակը:

Մայիսի 29-ի վաղ առավոտյան Էսադ փաշան նոր գրոհ ձեռնարկեց, բայց հաջողության չհասավ: Օրվա վերջին Արսեն Տեր-Պողոսյանը, իր ջոկատի գլուխն անցած, դուրս եկավ թուրքերի թիկունք և նրանց համար ստեղծեց շըրջապատման մեջ ընկնելու վըտանգ: Էսադ փաշան շտապեց նահանջել, մարտադաշտում թողնելով 200 սպանված, 2 գնդացիր և 100 հրացան: Թուրքերը եկած ճանապարհով ետ վերադարձան և դիրքեր գրավեցին Տանագիրմազ գյուղում:

Մայիսի 30-ին Էսադ փաշան, կարգի բերելով իր ուժերը, Տանագիրմազից հարձակվեց Ապարանի վրա: Սակայն այս անգամ էլ նա դատապարտված էր անհաջողության: Ապարանցիներին օգնության եկած կապիտան Սակլյարիի ռուս հրետանավորները իրենց դիպուկ կրակով շարքից հանեցին հակառակորդի թնդանոթները:

Չկարողանալով դիմանալ ապարանցի աշխարհազորայինների ուժեղացող գրոհին, Էսադ փաշայի ջախջախված 36-րդ դիվիզիայի մնացորդները հունիսի 2-ին բռնեցին դեպի Համամլու փախչելու ճանապարհը:

Փախչող թշնամուն կրնկակոխ հետապնդում էին Ապարանի քաջարի պաշտպանները: Նրանք ձգտում էին դեպի Համամլու՝ միանալու Ղարաքիլիսայում հաղթանակ տարած ուժերին և միասնաբար ազատագրել Ալեքսանդրապոլը:

Սակայն, դժբախտաբար, Ապարանի պաշտպանների բուռն ձգտումը մնաց անկատար:

Ինչո՞ւ: Այս հարցին պատասխանելուց առաջ հիշենք հետևյալը: Սարդարապատում տարած խոշոր հաղթանակից հետո գեներալ Սիլիկյանը մտադրություն ուներ շարունակել թշնամու հետապնդումը, շրջանցել Ալեքսանդրապոլը և գրավել Կարսը: Ահա այս վճռական պահին էլ ստացվեց գեներալ Նազարբեկյանի հրամանը՝ դադարեցնել հարձակումը և թուրքերի հետ կնքել զինադադար: Ո՞վ պետք է այս ահավոր լուրը հաղորդեր հաղթանակով ոգեշնչված զորքին: Երևանի ազգային խորհրդի նիստում Սարդարապատի հերոս Դանիելբեկ Փիրումյանը զայրացած ասաց. «Ես չեմ կարող իմ հաղթական զորքին հայտնել այդ խայտառակ լուրը, նրան ետ դարձնել իր արյունով նվաճած դիրքերից: Նահանջը կազմալուծիչ կլինի իմ զորքի համար: Ես գիծ չեմ վերադառնա, գնացեք և այդ սև գործը դուք ինքներդ կատարեք»:

Ինչից որ հրաժարվեց Դանիելբեկ Փիրումյանը, կատարեց Դրոն՝ Ապարանում: Նա համառորեն պահանջում էր դադարեցնել խուճապահար հեռացող թուրքերի հետապնդումը, վկայակոչելով զինադադարի կնքման փաստը: Դ. Կանայանի հետ Ապարանի պաշտպանները չէին համաձայնվում: Սուր վեճ բռնկվեց: Սեդրակ Ջալալյանը, Ջհանգիր աղան պահանջում էին առաջ շարժվել, չդադարեցնել թուրքերի հետապնդումը, մանավանդ, որ տեղյակ էին Համամլուից դեպի Ալեքսանդրապոլ Էսադ փաշայի հեռանալու մասին: Գործին չօգնեց նույնիսկ «Խենթի» որդու «խենթությունը» Դրոյի նըկատմամբ:

Շուտով ստացվեց Բաթումի հաշտության պայմանագրի ստորագրման լուրը: Ապարանի քաջարի պաշտպանները հարկադրված եղան համակերպվել կատարված դառն իրողության հետ:

Ստացվեց այնպես (ճակատագրի հեգնանք), որ Բաթումում թուրքերի հետ բանակցող Հայոց ազգային խորհըրդի ներկայացուցիչները նույնիսկ տեղյակ չէին, թե ինչ է կատարվում Հայաստանում: Ահա թե Ավետիս Ահարոնյանը և Նիկոլ Աղբալյանը Բաթումից Երևանում գտնվող վշտացած Արամ Մանուկյանին ինչ են գրել. «Ձեր մղած մարտերի մասին իմացանք Վեհիբ փաշայից, չգիտենք, թե որքան են հավաստի նրա տըված տեղեկությունները, համենայն դեպս, մեր՝ թեկուզ և փոքր ու թշվառ Հայաստանով պարտական ենք մեր զորքի անձնուրացությանը»:

Ավելորդ չենք համարում այստեղ մեջբերում կատարել արևմտահայ դաշնակցության օրգան, արևմտահայ «Աշխատանք» թերթից, որը 1918 թ. հունիսի 8-ին գրել է. «Գրչի թեթև շարժումով վերացավ ամեն ինչ. թաղվեցին ապագա հույսերն ու երազները... Տրապիզոնի և Բաթումի կատակերգությունները անսպասելի ու ողբերգական վախճան ունեցան, թևաթափ անելով հայ ժողովրդին և այն մատնելով ստրկության: Նենգ ու դավադիր թշնամին այս անգամ էլ հաջողացրեց խաբկանքով գլուխ բերել իր զենքի ուժով չկարողացածը»:

Այսօր էլ իբրև դատավճիռ են հնչում նույն «Աշխատանք» թերթի խոսքերը. «Ընդունված է Թուրքիոյ վերջնագիրը, գիծած են այդ հողամասերը՝ առանց հայութեան կամքին և կարծիքին, ապա ուրեմն գործուած է հանցանքներու ամենասևը, դավաճանութեան ամենասոսկալին, որուն նմանը հայկական տարեգրութեան մէջ չի եղած»:

Իսկ ինչ վերաբերում է Ապարանի հերոսամարտին, ապա կամենում ենք ընդգծել հետևյալը: Ճակատամարտում հաղթանակ տանելով թուրք զավթիչների գերազանց ուժերի դեմ, Ապարանի պաշտպանները թուրքական 36-րդ դիվիզիային զրկեցին Սարդարապատի ռազմաճակատում հայկական ուժերի թիկունք դուրս գալու հնարավորությունից և դրանով անպայման փրկեցին նաև Երևանը: Նրանք նաև ապացուցեցին, որ պատերազմում հաղթում են ոչ միայն «հրանոթն ու փամփուշտը», այլև, գուցե առավել՝ հաղթում է զինվորի քաջությունը, իր հայրենի հողը, օջախը, պատիվը պաշտպանելու վճռականությունն ու կամքը: Հաղթում է նա, ով ուզո՛ւմ է հաղթել:

Հենց սա է Սարդարապատի և Ապարանի ճակատամարտերում հայ ժողովրդի տարած հաղթանակների անանց նշանակությունն ու մեծ խորհուրդը:

Վլադիմիր ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
Պատմական գիտությունների դոկտոր

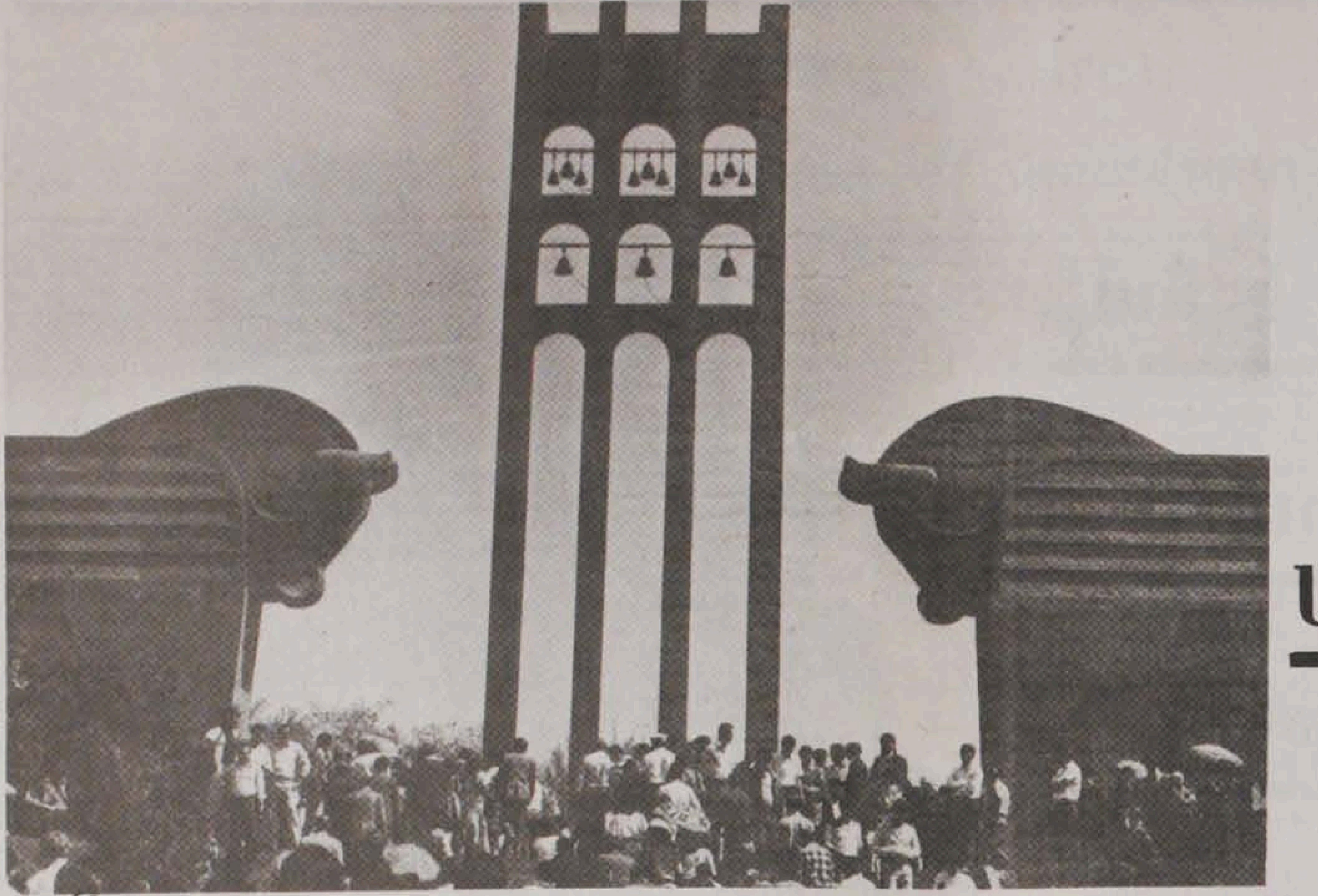

«...Զանգերն են հնչում Սարդարապատի»

(Սկիզբը՝ 1-ին էջում)

Սարդարապատի ճակատամարտն սկսվեց 1918 թ. մայիսի 22-ին, որին մասնակցում էին կանոնավոր բանակի ստորաբաժանումներն ու աշխարհազորայինները: Հայերի հետ կողք-կողքի կռվում էին ինչպես ռուս, այնպես էլ ուրիշ ազգերի սպաներ ու զինվորներ: Ռազմաճակատի հրամանատարն էր գնդապետ Դանիելբեկ Փիրումյանը՝ Արևմտահայաստանի ռազմաբեմում բազմաթիվ կռիվների մասնակից, փորձառու և քաջ մի սպա, որ այդ օրերին պիտի դրսևորեր զորավարական իր փայլուն տաղանդը: «Մահապարտներ» կոչված 5-րդ հրաձգային գնդի հրամանատարն էր գնդապետ Պողոս բեկ Փիրումյանը (Դանիելբեկ Փիրումյանի հորեղբոր տղան), գումարտակի հրամանատարը՝ Վարդան Ջաղինյանը, հարվածային զորախմբի հրամանատարը՝ գնդապետ Ղասաբբաշյանը, աշխարհազորայինների ջոկատները մարտի էին տանում Պանդուխտը (Միքայել Տերյան), Թոուցիկ Հովսեփը և ուրիշներ, հրետանային մարտկոցների պետն էր Խորեն Իգիթխանյանը: Սարդարապատի հերոսամարտի մասնակիցների թվում էին պարտիզանական գնդի հրամանատար, ռուս գնդապետ Ալեքսեյ Պեյեկրեստովը, հրետանու կապիտան, էստոնացի Նիկոլայ Կլիշը, գումարտակի հրամանատար Իվան Սիլինը, փոխգնդապետ Կորոլկովը, հույն Սանկելարին, Դանիելբեկ Փիրումյանի համհարզը՝ ծագումով գերմանացի Շնուեր, Ֆրանսիացի կապիտան Մորելը: Իրենց գոյատևման համար ընդհանուր թշնամու դեմ հայերի հետ կողք-կողքի կռվում էին եզդիները՝ Ջհանգիր աղայի և Ռսուբբեկի գլխավորությամբ: Մարտերին ակտիվ մասնակցում էին հեծյալ ջոկատի հրամանատար, կոռնետ Հովհաննես Բաղրամյանը (հետագայում՝ Խորհրդային Միության մարշալ), Արտակ Վարդանյանը (հետագայում՝ գեներալ-լեյտենանտ), հետագայում խորհրդային գեներալ Գևորգ Չալխյանը: Սարդարապատի պաշտպանությանը մասնակցել են Ակսել Բակունցը, Դերենիկ Դեմիրճյանը, Գրիգոր Ղափանցյանը և Արարատ Ղարիբյանը (հետագայում լեզվաբան-ակադեմիկոսներ), ուսուցիչներ Բահաթուր Բահաթուրյանը, Արշավիր Ծավարշյանը, Թադևոս Թադևոսյանը, Մանասյանը և ուրիշներ:

Մայիսյան այդ օրհասական օրերին հայ ժողովրդի հայրենասիրական ուժերի համախմբման գործում խոշոր էր հայոց ազգային խորհրդի ներկայացուցիչ Արամ Մանուկյանի դերը: Վանի հերոսական պաշտպանության կազմակերպիչն ու ղեկավարը, հնարավոր ամեն ինչ անում էր ռազմաճակատի համար: Փաստորեն Արամն էր Արարատյան երկրի միակ ղեկավարն ու իշխանությունը, և նրա պահվածքից ու կազմակերպչական տաղանդից շատ բան էր կախված: Նա հմտորեն կազմակերպեց ռազմաճակատին զինամթերք, պարեն և այլ օգնություն առաքելու, կռվողների նոր խմբեր հավաքագրելու գործը:

Ահա մի պատառիկ Արամ Մանուկյանի կոչից. «Ամենից առաջ ձեզ ենք դիմում, հայ ուսանողներ ու աշակերտներ, դուք դեռ կյանքի խենդված պայմաններում չեք մեռցրել ձեր արյունը, դուք դեռ ապրում եք վառվռուն գաղափարների աշխարհում: Ամենից առաջ ձեր սրտերումն է արձագանք գտնելու ժողովրդի փրկության կոչը:

Դիմում ենք և ձեզ, հայ ուսուցիչներ, բժիշկներ, փաստաբաններ, ինժեներներ ու այլ մասնագիտության մտավորականներ: Դուք մինչև այսօր ձեր շնորհքները ծառայեցրել եք ազգի խաղաղ կուլտուրական առաջադիմության: Այսօր, երբ շեփորն է հնչում, պիտի դուրս գաք ձեր առանձնասենյակներից և դեպի պատերազմի դիմեք:

Բաց ճակատով ենք դիմում ձեզ, փորձված հայ մարտիկներ, դուք մեր ժողովրդի ամենաանձնվեր պահապաններն եք և միշտ պատրաստ եք եղել զոհել ձեզ: Այսօր կրկին ձեր դռներն է բախում հայ ժողովրդի բախտը»:

Պողոս բեկ Փիրումյանի հրամանատարությամբ գործող գրեթե լիովին ղարաբաղցիներից կազմված 5-րդ հայկական գնդի ողջ անձնակազմը հանդիսավոր երդում ընդունեց մահապարտության և կոչվեց «Մահապարտների գունդ»:

Հովհաննես Բաղրամյանը հետագայում հիշում է. «Ես մինչև այժմ էլ չեմ կարող մոռանալ, թե ինչպիսի ծայրահեղ անբարենպաստ պայմաններում էին մարտնչում ամբողջովին ղարաբաղցիներով համալրված 5-րդ հայկական գնդի մարտիկները, որոնք անձնվիրաբար հարձակվում էին հակառակորդի, թվում էր թե անմատչելի դիրքերի վրա: Ամբողջ տեղամասը, որտեղով խիզախորեն առաջ էին շարժվում ղարաբաղցիները, ամբողջովին չորացած հարթավայր էր, զուրկ որևէ բուսականությունից, որը ինչպես ափի մեջ փռված էր թուրքերի կողմից գրավված բարձունքի տեսադաշտում: Ես մեծ համակրանքով լցվեցի դեպի ղարաբաղցի մարտիկները՝ մարտերում նրանց ցուցաբերած խիզախության, ինքնազոհության և անվախության համար»:

Թուրք գազանի մահաբեր սուրը, որը շատ ժողովուրդների ցեղասպանություն էր կազմակերպել, երկրներ կործանել, սպառնում էր բնաջնջել հայերին, քարտեզի վրայից ջնջել Հայաստան սրբազան անունը: Սակայն հայ ժողովրդի ապրելու անընկճելի կամքը իրագործեց անհավանականն ու անհնարինը: Դա համազգային սխրանք էր, հերոսության փայլատակում, որի շնորհիվ թուրքական մեծաքանակ զորաբանակները ջախջախիչ պարտություն կրեցին Սարդարապատում, Բաշ-Ապարանում ու Ղարաքիլիսայում, և ոչ թե սկսեցին նահանջել, այլ խուճապահար փախչել:

Այո, անսպասելին, անհնարինն ու զարմանալին կատարվեց: Երբ թշնամին արդեն նահանջում էր, հայկական կորպուսի շտաբի պետ Վիշինսկին Երևանյան զորախմբի հրամանատար Մովսես Սիլիկյանին հանձնեց գեներալ Նազարբեկյանի կոչը՝ ընդհանուր տարածման համար: Այնտեղ ասված էր.

«Հայեր. մեր ժողովուրդը թուրքական բազմադարյան ստրկությունից հետո, ծանր փորձություն է ապրում: Մեր ժողովուրդը հասկացել է, որ այլևս այդպես շարունակվել չի կարող, և որոշել է կամ զենքով նվաճել յուր ազատությունն ու պայծառ ապագան, կամ պատվով զոհվել:

Թուրքերի հետ մեր կառավարության սկսած բանակցությունները ու կնքված զինադադարը խախտվեցին թուրքերի կողմից: Թուրքերը ամենավայրագ ձևով, առանց նախազգուշացման, օգտվելով զինադադարի իրավիճակից, հանկարծակի անցան հարձակման և գրավեցին Ալեքսանդրապոլը: Այս հանգամանքը վերջնականապես կազմալուծեց զորամասերը և նրանք, նույնիսկ չհետապնդվելով թշնամուց, թողեցին իրենց դիրքերը և անկանոն ամբոխով փախան թիկունք՝ բախտի քմահաճույքին թողնելով բոլոր պաշարները, և՛ մարտական, և՛ պարենային: Թըվում էր ամեն ինչ կործանված է: Մեր չարանենգ թըշնամուն մնում էր շարունակել իր հաղթարշավը դեպի Հայոց հողի խորքը՝ ստիպելով բնակչությանը տեղահանվել, կորցնել իր արժանապատվությունը: Սակայն ամեն ինչ Աստծո կամքն է: Երևանյան քաջարի ջոկատը, որի վրա թուրքերը նույնպես գրոհեցին՝ չնայած զինադադարին, չընկճվեց ու ետ մղելով հակառակորդի հարձակումները, ինքն անցավ հարձակման, երկօրյա մարտերով թուրքերին ետ շպրտեց և ներկա պահին հետապնդում է նրանց: Երևանյան ջոկատի հաղթանակը ոգևորեց Ալեքսանդրապոլի ջոկատի զինվորներին: Ստեղծվեցին վաշտեր, գումարտակներ, գնդեր, որոնք ետ շրջվեցին՝ միակ ցանկությամբ՝ հաղթել կամ մեռնել»:

Նույն օրերին թուրքերի դեմ օրհասական մարտեր էին մղվում և Լոռիում: Լոռի-Փամբակի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից Հայրենակցական միությունների միության նախագահ Հովհաննես Թումանյանը հատուկ կոչով դիմում էր իր քաջ հայրենակիցներին. «Հավաքվեցեք ձեր մութ անտառների նման, կանգնեցեք անսասան մեր սարերի նման, կրակ թափեցեք և զարկեցեք մեր սարերի կայծակների նման: Թող թշնամին էլ տեսնի, աշխարհքն էլ, որ կարելի է Էրզրումի վրից էլ անցնել, Ղարսի վրից էլ, բայց Լոռու սարերից անցնել չի կարելի»: Մի քանի օրվա հերոսական դիմադրությունից հետո, մայիսի 28-ին թուրքերի գերազանց ուժերին հաջողվում է մտնել Ղարաքիլիսա: Պատասխանելով նրանց, ովքեր անհիմն կերպով դատապարտում էին զորավար Անդրանիկին՝ Ղ ա ր ա քիլիսան հանձնելու մեջ, Թումանյանը իր «Անդրանիկն ու Ղարաքիլիսան» հոդվածում գրում էր. «Այո, միանգամայն ճշմարիտ են ասում, որ եթե Անդրանիկը Լոռու կողմից՝ Դսեղից օգնության հասներ, պատերազմը անկասկած ուրիշ ելք կունենար: Սակայն բոլոր դատապարտողները մի բան չգիտեն, որ հենց էդպես էլ ծրագրըված էր և կատարվելու վրա էր, երբ զինվորական բարձր հրամանատարությունից հրահանգ եկավ Անդրանիկին՝ մընալ Դսեղ և պաշտպանել գիծը»:

1918 թվականի մայիսյան հերոսամարտերը ապացուցեցին մեր ժողովրդի հերոսական ոգին, հաղթելու բուռն ձգտումը:

Հայ ժողովուրդը սրբությամբ է պահում իր քաջ ու ազգասեր նախնիների հիշատակը: Սարդարապատի հերոսամարտի վայրերում կանգնեցված է հայ ժողովրդի փառքի ու անմահության համալիրը, որի բարձրաբերձ զանգակատան զանգերի անլռելի ղողանջները գալիք դարերին են տանում Հայաստան աշխարհի հերոսական ոգու աննախընթաց պոռթկումի արձագանքը, պոռթկում, որն ապահովեց հայ ժողովրդի գոյությունն ու հավերժությունը, նրա պետականության վերածնունդն ու ծաղկումը:

Գևորգ ՂԱՐԻԲՋԱՆՅԱՆ
Ակադեմիկոս

Հովհաննես Բաղրամյանը Ապարանում. արթնացած հուշեր

1979 թվականին հեռուստաֆիլմերի «Երևան» ստուդիան պատրաստեց «Մարշալ Բաղրամյանը Հայաստանում» երկմասանոց վավերագրական կինոնկարը, որի տեսարաններից մեկը նկարահանվեց Ապարանում՝ «Վերածնունդ» հուշարձանի մոտ: Զորավարը ջերմ զրույց ունեցավ ավանի բնակիչների հետ, միասին նկարահանվեցին հուշարձանի մոտ: Կեսօրից հետո Հարթավան գյուղի մոտ գտնվող ճաշարանում ընդունելություն էր՝ Հովհաննես Բաղրամյանի պատվին: Զորավարը հարազատ միջավայրում էր, խոսում էր, կատակում: Ուտում էր միայն ոչխարի խաշլամա, այն էլ՝ միայն կողերը: Համարյա չէր խմում, և ուշադիր նայում, ուսումնասիրում էր շրջապատը:

— Հա, ծանոթ տեղեր են, դիմացի սարերն ու անտառները լավ եմ հիշում:

Ճաշկերույթի մասնակիցները սկզբից մի փոքր տարակուսանքով էին լսում նըրան. դե, ծերացել է զորավարը, գուցե մեկ այլ տեղանքի հետ է շփոթում: Այդ ժամանակ մի մեծահասակ մարդ սկսեց թակել ճաշարանի փակ դուռը:

— Ո՞վ է, ի՞նչ է ուզում,— զայրացավ իր աշխատողների վրա գործկոմի նախագահը,— ինչո՞ւ է խանգարում, էս ի՞նչ կարգ է...

Մի քանի րոպե թակոցները վերացան, սրահում տիրեց խաղաղություն: Բայց մի տաս րոպե անց, դուռը նորից թակեցին և լսվեց ծեր մարդու ձայնը.

— Ա՛յ մարդ, ես ուտելու ցանկություն չունեմ, թողեք մի խոսք ասեմ մարշալին ու գնամ:

Գործկոմի նախագահը զայրացած նայեց իր աշխատողի կողմը՝ չկարողացա՞ք ճամփա դնել:

— Ո՛չ, չի գնում, ասում է, թե ես մարշալի ծանոթն եմ, Չամռլու գյուղում 1918-ին միասին ծառայել ենք:

Բոլորը ծիծաղեցին, իսկ զորավարը ասաց.

— Տասնութի՞ն, Չամռլո՞ւմ... թող ներս գա, տեսնեմ էդ ո՞վ է, դուռը բացեք...

Ծերուկը ներս մտավ, մոտեցավ Հովհաննես Բաղրամյանին ու հանգիստ, դողդոջ ձայնով ասաց.

— Մարշալ ջան, ախր 1918-ին, կռվից առաջ, դու Չամռլու գյուղում էիր, ձիավոր սպա... ես էլ քո դալլաքն էի, չե՞ս հիշում...

Նայեց զորավարը... տեղից վեր թռավ պատանեկան աշխուժությամբ, գրկվեց ծերուկին...

— Բաղդասա՞ր, Բաղդո՞...

էդ դո՞ւ ես, ո՞նց ես մեծացել...

Հիշեց... Բաղդասար Բիձան, որ 1918-ին Քասախ (նախկին Չամռլու) գյուղի մոտ տեղավորված հայկական հեծելազորային գնդի վարսավիրն էր, ճանաչել էր զորավարին ու նրանք միասին հուշերով ետ գնացին 60 տարով: Հիշեց և Հ. Բաղրամյանը.

— Ես հեծելազորային գնդի սպա էի, ջահել, արյունը եռում էր երակներումս: Գունդը գտնվում էր Քասախ գետի ափին: Խառը ժամանակներ էին: Չնայած զինադադար էր, բայց թուրքին վստահել չէր լինի: 1918 թվականի գարնանը հրաման ստացանք թողնել Չամռլուն և շտապ տեղափոխվել Էջմիածին: Մենք մոտենում էինք Սարդարապատին, ասես ճակատագիրն էր մեզ հրամայում, որ այդտեղ կորոշվի մեր բախտը:

Լսում էր այս բոլորը ծեր ապարանցին ու ասես կըրկնապատկվել էր նրա հպարտությունը:

— Ջարդեցին թուրքերին Սարդարապատում, ջարդեցինք թուրքերին այստեղ՝ Ապարանում:

Հետո հիշեց.

— Մարշալ ջան, կհիշես, որ գարնանը Էջմիածին գնալուց առաջ ինձ մի ձի նվիրեցիր: Էդ ձին սովի տարիներին փրկեց իմ ընտանիքը, դեռ գյուղացիների վարուցանքն էր անում:

— Այ Բաղդո,— կատակեց զորավարը,— այդ մասին մի հիշեցրու, ԲԽՍՍ-ն կլսի, ինձ դատի կտա...

Ճաշարանի դուռը այլևս չփակեցին. գուցե՞ էլի ծանոթներ կհայտնվեն, մարդիկ, որ ապրում են համեստ, անշուք, բայց մի ամբողջ պատմություն են ամփոփում: Ճաշարանը «ընտրյալներից» բացի հյուրընկալեց մոտակա գյուղերից եկած շատ մարդկանց ու խառնվեցին մեծն ու փոքրը, շարքայինն ու ղեկավարը, մարշալն ու զինվորը:

Ընթերցող, երբ ծեր մարդիկ ձեզ հերոսական հուշեր կպատմեն, թերահավատ մի եղեք ու կատակի մի վերածեք նրանց պատմածը, չէ որ, ի վերջո, մեր դաժան ճակատագրի պայմաններում ծերության հասնելն արդեն հերոսություն է:

Վլադիմիր ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ
Ապարան, Հարթավան
(«Մարշալ Բաղրամյանը Հայաստանում» կինոնկարի հեղինակ)

Ապարանի հերոսամարտի կազմակերպիչներից՝ չամռլեցի Սեդրակ ՋԱԼԱԼՅԱՆԸ: Նա ոգեկոչում էր զինվորներին ճիշտ այն պահին, երբ թվում էր, թե ելք չկա:

(Սկիզբը՝ 4-րդ էջում)

ԱԶԳ-ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ-ՄՇԱԿՈՒՅԹ

լիզմը, ինչպես և աշխարհաքաղաքացիությունը, պատրանք է և անգամ վտանգավոր ինչպես քաղաքական, այնպես էլ բարոյական տեսանկյուններից: Անգամ անցնելով մի երկրից մյուսը, մարդը չի կարող «ազատված լինել հայրենիքից ու ազգությունից, թողնելով (կամ լքելով) մի հայրենիքն ու ազգությունը՝ նա իր կամքից անկախ «դատապարտված է» ձեռք բերելու ուրիշ հայրենիք և ուրիշ ազգային պատկանելություն, մտնելու մեկ ուրիշ մշակույթի մեջ՝ ընդունելով նրա արժեքները, ապրելակերպը և այլն, էլ չենք խոսում մշակույթի քաղաքակրթական և էլիտար շերտի մասին՝ լեզու, քաղաքականություն, արվեստ, իրավաքաղաքական և տնտեսական վարքագիծ, գիտակրթական համակարգ և այլն»:

Աշխարհայացքային-մեթոդաբանական առումով կարևոր է քննարկվող գրքի մեջ արտահայտված այն տեսակետը, համաձայն որի, ազգային պետությունը չի հարում ազգայնականությանը, քանզի [illegible]նիկական-լեզվական առումով այն տարասեռ ([illegible]) է: Մայրահեղ ազգայնականությու[illegible] գտնում է ոչ թե ազգային պետության, այլ [illegible]յնական (հոմոգեն) պետության, որի ստե[illegible]ծումը զուգորդվում է բռնագաղթերով, ցե[illegible]սպանությամբ, ցեղասպանությամբ:

Էթնիկական-լեզ[illegible] տեսակետից պետությունները բաժանվում են երեք տեսակի:

1. Ազգային պետությունը որոշակի տարածքում հասարակության քաղաքական կազմավորման բարձրագույն ձևն է և մարմնավորում է որևէ ժողովրդի ինքնորոշումը և ինքնիշխանությունը: Դասական դեպք է՝ ազգային պետությունը կարող է ստեղծվել տվյալ տարածքում պետականության տևական պատմական զարգացման արդյունքում կամ՝ որևէ ժողովրդի կողմից տվյալ տարածքում՝ իր հայրենիքում, հռչակված ինքնիշխանության հետևանքով (Հայաստանի Հանրապետություն, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն):

2. Պետության սահմանները չեն համընկնում ժողովուրդների հայրենիքների սահմանների հետ: Այս դեպքում յուրաքանչյուր ժողովուրդ պահպանում է իր հայրենիքում ինքնորոշվելու իրավունքը՝ հաստատված միջազգային իրավունքով: Այս համատեքստում անհրաժեշտ է դառնում «ազգային փոքրամասնություն» հասկացության բովանդակության հստակեցումը: Ազգային փոքրամասնություն չի կարող համարվել մի ժողովուրդ, որն ապրում է իր պատմական հայրենիքում:

3. Մի պետության սահմանների մեջ ապրում են այլ ժողովուրդների ներկայացուցիչներ, որոնք էլ, անկախ նրանց քանակությունից, ազգային փոքրամասնություն են բառիս բուն իմաստով: Այստեղ կարևոր է, որպեսզի երաշխավորված լինեն մարդու և քաղաքացու իրավունքները: Առանձին անհատը ազատ է պահպանելու իր ազգային ինքնությունը կամ էլ մերվելու տվյալ երկրի ազգության մեջ, մասնավորապես ՝ ընդունել նրա լեզուն, մշակույթը, կրոնը, սովորույթները և այլն: Մի ամբողջ ժողովրդի համար այդ միտումը, սակայն, վտանգավոր է: Հեղինակի կարծիքով, այն չի համապատասխանում միջազգային հանրության՝ ներկայումս դավանած արժեքներին: Վերջինս շահագրգռված է աշխարհի էթնիկական, լեզվական, մշակութային բազմազանության պահպանմամբ, այն համարելով մարդկության մշակութային արժեք: Ըստ մշակութաբանների, յուրաքանչյուր մշակութային երևույթի կորուստը հավասարազոր է մի ամբողջ անհատականության կորստյան: Իսկ մշակութային երևույթը կենդանի է միայն իր բնական պատմամշակութային միջավայրի մեջ: Մարդկության էթնիկական լեզվական բազմազանությունը ներկայանում է որպես մշակութային արժեք:

Այս տեսանկյունից Հ. Գևորգյանը հերքում է արևմտյան հասարակագիտական տեսություններում արտահայտված կարծիքը, համաձայն որի, հասարակական զարգացման մեջ նկատվում է համընդհանուր օրինաչափություն՝ մարդկանց հանրության պարզ ձևերը փոխարինվում են ավելի բարձր ձևերով, այսինքն, փոքրիկ պետություններից առաջանում են մեծ պետություններ և պետական միություններ: Հենվելով ազգագրության փաստերի, փիլիսոփայական (հատկապես էկզիստենցիալիստական) և մշակույթի տեսության գաղափարների վրա, հեղինակն ապացուցում է, որ քաղաքակրթական համընդհանուր ձևերն ընդգրկում են մարդու կեցության միայն մի կողմը. մարդու անմիջական կեցությունն ընթանում է մշակութային ձևերի մեջ: Եվ այդ մշակութային ձևերը, որպես տարբեր ամբողջականություններ, առարկայորեն գոյություն ունեն: Այս համատեքստում քննելով հարցը, հեղինակը եզրակացնում է, որ անկախությունը՝ ազգային պետության ստեղծումը ժողովրդի պատմական հայրենիքում, ինքնանպատակ չէ, այլ ազգային մշակույթի ստեղծման միջոց:

Այսպիսով, հայ ժողովրդի՝ իր պատմական հայրենիքում ապրելու իրավունքը Հ. Գևորգյանը քննարկում է եվրոպական գիտական ավանդույթի համաձայն ՝մարդու և քաղաքացու իրավունքի տեսանկյունից «ազգ-պետություն-մշակույթ» համատեքստում: Սեփական դրույթների շարադրման և հիմնավորման, ընդդիմախոսների տեսակետների քննադատության և հերքման, փաստական նյութի օգտագործման մեջ հեղինակը դրսևորում է հարուստ խոհագիտականություն, մտածողության ճկունություն և բարձր գիտական կուլտուրա:

Ռիմա ՄԻՐՈՒՄՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության և իրավունքի ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող

(Սկիզբը՝ 2-րդ էջում)

ՀԱՅԵՐԸ ՊԵՏՔ Է ՄԻԱՍԻՆ ԼԻՆԵՆ

լիս այս կամ այն օտարածին բարձրագույն դպրոցների, գիտահետազոտական հիմնարկների և այլն, որոնք անդիմադիր ծնվում են հանրապետությունում: Այդ երևույթը, եթե պետականորեն չկառավարվի, կարող է բերել ազգային գիտության և մշակույթի անփառունակ վախճանի: Գործին քաջատեղյակ մարդիկ գիտեն, որ այն երկրները, որոնք իրենց հիմնական ջանքերն ուղղել են ոչ թե ազգային մշակույթի (լայն առումով) զարգացման, այլ փաղաքշել, գուրգուրել են այս կամ այն հարուստ երկրներից առատորեն ֆինանսավորվող և հովանավորվող օտար հաստատությունները, շատ շուտով կորցրել են իրենց ազգային նկարագիրը և ուրույն դեմքը:

Հարգելի նախագահ, Հայաստանն ունեցել է և այսօր էլ ունի գիտա-մշակութային հսկայական ներուժ, աշխարհում ճանաչված մտավորականություն, փայլուն գիտնականներ, մշակույթի գործիչներ, որոնց անկրկնելի ստեղծագործությունները ներդրում են համաշխարհային գիտության և մշակույթի մեջ:

Դժբախտաբար այս և ուրիշ շատ բաներ վերջին տարիներս մոռացվել են կամ գիտակցաբար մոռացության են տրվում: Ազգային ողբերգություն է, երբ երկիրը մոռանում է իր այն զավակներին, որոնք պատմության տարբեր ելևէջներում, մեծ ու փոքր փառք ու պատիվ են բերել ազգին, ժողովրդին, պետությանը: Իսկ դա սովորաբար տեղի է ունենում այն ժամանակ, երբ օրվա իշխանավորներին թվում է, թե երկրի ու պետության սկիզբը համընկնում է իրենց կառավարման առաջին օրվա հետ: Այդ վտանգավոր պատրանքով են տառապում այն կառավարողները, որոնք բարձրանում են ազգի ուսերին և իրենց կարողություններից վեր այդ գագաթից նրա «տերն» են կարծում իրենց: Ես հուսով եմ, որ Դուք այդպիսին չեք լինի: Այլապես դա մի նոր փորձություն կլինի մեր ժողովրդի համար: Այդ հույժ կարևոր և պատասխանատու գործը պետք է լինի ձեր ամենօրյա ուշադրության կենտրոնում, այն չի կարելի թողնել առանձին մարդկանց կամ խմբերի քմահաճույքին: Մարդկանց, որոնք, չնայած իրենց վարած պաշտոնների, հաճախ, չունենալով անհրաժեշտ գիտելիքներ, տնտեսության կառավարման փորձ և ունակություններ, առանց անհրաժեշտ վերլուծության, իրենց անկարող գաղափարները և որոշումները հիմնավորելու համար վկայակոչում են այս կամ այն երկրի, հատկապես զարգացած կապիտալիստական երկրների փորձը, դրանցում ճանաչում գտած տնտեսական համակարգը, մոռանալով, որ մենք զարգացած կապիտալիստական երկիր չենք, չունենք նրանց հնարավորությունները, անցել ենք զարգացման այլ ճանապարհ, ունենք դարերից եկող ավանդույթներ, տնտեսության կառավարման լավ կամ վատ սեփական փորձ, որոնք, ըստ իս, հաճախ ավելի կամ պակաս ընդունելի չեն, քան այս կամ այն երկրից հապճեպ ներմուծվածը կամ վզին փաթաթածը:

Ես չեմ բացառում ուրիշների փորձն ու ձեռք բերած հաջողությունները, բայց պնդում եմ, որ Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության վերակառուցման հիմքում պետք է լինեն՝ Հայաստանի երկրաքաղաքական կացությունը, հանրապետության զարգացման օրինաչափությունները, սեփական փորձը, մեր ունեցած հաջողությունները և բացթողումները, մեր ավանդույթները: Բնական է՝ այդ գործը իրականացնելիս, անշուշտ պետք է հաշվի առնել մյուս երկրների կուտակած մեծ փորձը: Միայն համակողմանի մոտեցմամբ մենք ի վիճակի կլինենք ընտրել Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական օպտիմալ կառուցվածք և տնտեսական զարգացման ստրատեգիական ծրագիր:

Ներքաղաքական տնտեսական գործունեությունը պետք է լինի գիտականորեն հիմնավորված, ստրատեգիական տեսակետից հստակ և ճկուն՝ առանց տնտեսական և քաղաքական համակործանումների: Այլապես, Աստված չանի, սովի ու աղքատության շեմին կանգնած ժողովուրդը նորից հուսախաբ կլինի, շարունակելով իր հույսը կապել միայն մարդասիրական օգնության «բարիքների» հետ, մոռանալով իր պետությունն ու կառավարությունը, իր ազգային ժողովն ու իր նախագահին: Այժմ Դուք նույնպես կարժանանաք ժողովրդի նզովքին: Իսկ մենք չենք ուզում նզովյալ նախագահ ունենալ մեր պատմության և ոչ մի հատվածում:

Հանրահայտ է, որ շուկայական հարաբերությունները, որպես կանոն, խթանելով տնտեսական կապերի ընդլայնումը, նպաստելով արդյունաբերության և գյուղատնտեսության զարգացմանը, անհրաժեշտ հիմքեր ու նախադրյալներ չունենալու դեպքում, կարող են հանգեցնել ժողովրդական լայն խավերի աղքատացմանը, մարդու հոգևոր աշխարհի այլակերպմանը: Ինչպես ցույց է տալիս տարբեր, հատկապես մի շարք արևելյան երկրների փորձը, խեղաթյուրված շուկայական հարաբերությունները ծայրահեղ նեղացնում են մարդու հոգևոր աշխարհը, դարձնելով նրան շուկայի բաղկացուցիչ մաս: Շուկայական հարաբերությունների աններդաշնակ ընթացքը, երբ սեփական արդյունաբերությունն ու գյուղատնտեսությունը ճգնաժամային վիճակի մեջ են, կործանարար եղավ մեր հանրապետության համար: Ես հույս ունեմ, որ այսուհետ մենք զերծ կմնանք այդ կործանարար ընթացքից:

Ձեր մեծ գործերից մեկը պետք է լինի՝ թույլ չտալ, որ շուկայական հարաբերությունները աղավաղեն հայ մարդու, հատկապես երիտասարդության, հոգևոր աշխարհը, քանզի երիտասարդությունը, ցավոք, միշտ չէ, որ ի վիճակի է դիմակայելու շուկայական գաղափարների զորեղ ճնշմանը: Չպետք է թողնել, որ «շուկան» փոխի մեր հայրենասեր, ստեղծագործ, նախաձեռնող և աշխատասեր ժողովրդի հավաքական կերպարը, բարի մտածող և լավը տեսնող մարդկության աչքում մեր ունեցած պատիվն ու հարգանքը: Հայ ժողովուրդն իր ապագան միշտ կապել է իր նոր սերնդի հետ: Երիտասարդության հետ ազնիվ, շիտակ, լուրջ երկխոսություն պետք է վարել հանրապետության և ժողովրդի առջև ծառացած բոլոր հարցերի շուրջ: Նրան պետք է շրջապատել ամենօրյա հոգատարությամբ, նրա մեջ զարգացնել սեր դեպի իր մայր ժողովուրդը, իր հայրենիքը: Այլապես, լրատվության և հաղորդակցության գերզարգացած այս դարում երիտասարդությունը կարող է կորցնել հեռանկարը: Անտարբերությունն այս գործում հանցագործություն է:

Ես ունեմ ուրիշ տագնապներ ևս: Կարող է տարօրինակ թվալ, բայց իմ տագնապներից մեկը բխում է նրանից, որ մենք հին ազգ ենք: Վախենում եմ, որ մի օր աշխարհի աչքում հնացած և հնամաշ երևանք: Այդ մտավախության համար, դժբախտաբար, ախտանիշներ կան: Ահա դրանցից մեկը՝ ազգային սահմանափակվածության վտանգը: Այն մեզ կարող է հետ պահել մարդկության անկասելի զարգացումից: Այդ վտանգը դարեր շարունակ լավ են գիտակցել մեր նախնիները և այսօր էլ լավ են գիտակցում հայ մտավորականության անաչառ ներկայացուցիչները: Հենց նրանք՝ հայ մտավորականներն են, որ իրենց արգասավոր գործունեությամբ առարկայորեն կանխարգելում են այդ վտանգը: Բավական է վկայակոչել մեր պատմա-մշակութային ամուր կապերը բազմաթիվ երկրների և ժողովուրդների հետ, մեր ազգի երկու տարբեր հատվածների ու տարբեր խավերի երկլեզու կամ բազմալեզու լինելը, ստեղծված թարգմանական գրականությունը, հելլենիստական և բյուզանդական ոճերի ազդեցությունը կրող Հայաստանում կերտված ճարտարապետական կոթողները, համընդհանուր ճանաչում ստացած մեր գիտական հայտնագործությունները, համամարդկային հնչողություն ունեցող հայկական կերպարվեստի, երաժշտության, գրականության և կիրառական արվեստի փայլուն գործերը...

Ձեզ, որպես երկրի առաջատարի (չխառնեք «առաջնորդ» բառի հետ, որի բովանդակությունը կսկիծ ու ցավ է առաջ բերում մտածող մարդու հոգում, երբ հիշում է, մեր, ոչ հեռու պատմության տխուր էջերը), կարծում եմ, պետք է հասկանալի լինի մտահոգությունս: Ազգային սահմանափակվածությունը անխուսափելիորեն բերում է ազգային սնապարծության: Մի հիվանդություն, որով դեռ տառապում են շատերը:

Սնապարծ են նրանք, ովքեր չգիտեն իրենց ազգի իսկական արժանիքները և իսկական տեղը մարդկային քաղաքակրթության մեջ: Իսկ դա հիմնականում արդյունք է գիտելիքների պակասի: Դա դժվար, բայց ուղղելի թերություն է: Անուղղելի է, երբ սնապարծ են գիտելիքներ ունեցող մարդիկ, որոնք կեղծհայրենասիրական կարգախոսներով, ազգայնական սին գաղափարներով աղավաղում են ժողովրդի առողջ միտքն ու ոգին: Ըստ իս, Դուք մեծ առավելություն ունեք այս գործում. Դուք պետք է կանխեք ազգային սահմանափակության և սնապարծության յուրաքանչյուր արտահայտություն, հատկապես, եթե դրանք արտահայտվում են մտավորականության, քաղաքական ու պետական գործիչների մոտ: Դժբախտաբար, այսօր մեր հասարակության լայն շերտերը լավ չեն ըմբռնում այս ծանր հիվանդության կործանարար լինելը երկրի հոգևոր կյանքի, նրա միջազգային հեղինակության համար:

Մեր ամենամեծ հարստությունը մարդն է: Այլ հպարտություն, որի վրա հենվելով կարելի կլինի հանրապետությունը հանել ճգնաժամային վիճակից և այն բարձրացնել առաջավոր դիրքերը, չունենք: Մեր բնական և ընդերքի հարստությունները, անկասկած, ուշագրավ են, որոշ դեպքերում նաև՝ հեռանկարային, բայց դրանք, առանց մարդու ստեղծագործ մտքի ու գործի, ի վիճակի չեն հանրապետության ժողովրդին ապահովել անվտանգ, քաղաքակիրթ և բարեկեցիկ կյանքով:

Ուրեմն մեր ապագան առաջին հերթին պետք է կապել հայ անհատի հետ, նրա աշխատանքի արդյունքի, նրա մտքի թռիչքի և գործարար մտածելակերպի հետ: Հայաստանի իսկական հարստությունը նրա բանվորներն են, գյուղացիները, ուսուցիչները, գիտնականները, դասախոսները, արդյունաբերողները, գործարար մարդիկ, մշակույթի գործիչները: Մարդիկ, որոնց բարձր գործիմացությունը սերտորեն շաղկապվում է բարձր բարոյականության հետ: Վերջինը շատ կարևոր է, քանզի մենք ուզում ենք կառուցել ժողովրդավարական, իրավական պետություն: Հայտնի է, որ անբարոյական հասարակության մեջ անիմաստ է խոսել իրավական պետություն կառուցելու մասին: Իսկ Հայաստանի Հանրապետությունը պետք է դառնա քաղաքակիրթ և իրավական պետություն՝ գիտության, կրթության և մշակույթի, բարձրակարգ արդյունաբերության և գյուղատնտեսության, ֆինանսների և առևտրի միջազգային ճանաչում գտած երկիր: Հայաստանի Հանրապետությունը կարող է և պետք է դառնա աշխարհի տարբեր երկրներն իրար հետ կապող մի կարևոր հանգույց: Դրա համար նա ունի բոլոր նախադրյալները՝ միջազգային հարաբերություններում գիտակ և ձեռներեց մարդիկ, որոշ դեպքերում աշխարհագրական հարմարավետ դիրք, հսկայական կապեր և ներուժ ունեցող սփյուռք:

Ի դեպ, անհապաղ պետք է վերանայել սփյուռքահայության հետ տարվող, մեղմ ասած, տարօրինակ քաղաքականությունը: Ցավալի է, երբ սփյուռքի ներուժը արգասավոր օգտագործելու փոխարեն, ամենուր մեր սփյուռքի հայրենակիցներից սպասում ենք լոկ նյութական օգնություն, շռայլորեն նրանց շնորհելով հանրապետության պետական, գիտական և կամ այլ կոչումներ ու արտոնագրեր, հաշվի չառնելով նրանց իրական ցենզն ու տեղը իրենց հիմնական գործունեության շրջանակներում: Իհարկե, խոսքս բացառությունների մասին չէ. երբ աշխարհում հայտնի հայ գիտնականին, պետական կամ հասարակական գործչին շնորհվում է հանրապետական այս կամ այն պատվավոր կոչում, անկախ նրա անձնական հարստությունից, կամ հանրապետությանը նվիրաբերած գումարից: Սփյուռքի հետ պետք է վարել շիտակ, փոխադարձ շահավետ և օգտակար ու պատվարժան քաղաքականություն: Այնժամ սփյուռքահայությունը մեր հանրապետությունը կհամարի իր մայր հայրենիքը, իսկ հանրապետության նախագահին՝ իր պատվարժան նախագահը:

Հայտնի է, որ առաջ է եկել նոր «ժամանակավոր սփյուռք», աշխարհի առաջատար շատ երկրներում: Դա մեր ակտիվ, ձեռներեց հայրենակիցներն են, որոնք ժամանակավորապես հեռացել են Հայաստանից, սկսել են լայն ու արդյունավետ գործունեություն տարբեր ասպարեզներում և հնարավորին չափով օգնում են հանրապետությունում մնացած իրենց հարազատներին: Անշուշտ, նրանցից շատերի հոգեկան աշխարհը մասնակիորեն խաթարված է, քանզի չեն հաղորդվում իրենց ողջ ուժն ու եռանդը, ողջ կարողությունը ներդնել հայրենիքում: Ուստի անհրաժեշտ է մշակել պետական քաղաքականություն նրանց կապը մայր հայրենիքի հետ ամրապնդելու և ընդլայնելու համար: «Ժամանակավոր սփյուռքի» ներուժը, ըստ իս, հսկայական է և բազմակողմանի: Խնդիրը այն է, որ այսուհետև կարողանանք կառավարելի դարձնել մտքի և աշխատանքի արտահոսքը Հայաստանից:

Այսպիսով, հանրապետության նախագահի առաջնային հոգսերից մեկը լինելու է հայ անհատը, ուր էլ նա լինի, լինելու է նրա հարուստ հոգևոր աշխարհին արժանի բարեկեցիկ կյանքի ստեղծումը: Հայերը պետք է միասին լինեն՝ համախմբված հայրենիքի անկախության, անձի ազատության և հանրապետության անվտանգության գաղափարի շուրջը: Դուք պետք է ապահովեք այդ համախմբվածությունը: Դա նախագահի սրբազան գործն է:

Հանրապետության նախագահի ամենակարևոր գործերից է նաև աղետի գոտում տարվող շինարարական աշխատանքները, այնտեղ արդյունաբերության և գյուղատնտեսության վերականգնումն ու վերակառուցումը՝ ժամանակի պահանջներին համահունչ, շրջանի բարոյա-քաղաքական մթնոլորտի առողջացումը: Այս գործում հապաղել չի կարելի, քանզի աղետի գոտին ամբողջությամբ հղի է անվերականգնելի կորուստների վտանգով: Այսօր աննկատելիորեն փոխվում է աղետի գոտու մարդու հոգեբանությունն ու կերպարը, այն հայ մարդու, որը միշտ գերապատվություն է տվել հայրենասիրությանն ու աշխատանքին, արվեստին ու գրականությանը: Այն մարդու, որն աչքի լույսի պես պահել է մեր արվեստներն ու ավանդույթները: Կասկածից վեր է, որ աղետի գոտու հիմնական պրոբլեմները պետք է լուծվեն կարճ ժամանակամիջոցում Ձեր անմիջական ղեկավարությամբ: Այս հարցի լուծումը ևս Ձեր պատվի հարցը պետք է լինի:

Դո՛ւք եք ժողովրդի համար և ոչ թե՝ հակառակը: Եթե դա Ձեզ համար գլխավոր ուղեցույց չէ, ապա անպայման, վաղ թե ուշ, կկանգնեք սխալ և վտանգավոր ուղու վրա: Ունենալով լայն լիազորություններ և իրավունքներ, Դուք կարող եք ընկնել բռնակալ դառնալու գայթակղիչ մտքի ճիրանները, ինչպես ընկան դեմոկրատիայի դրոշով հրապարակ իջած շատ քաղաքական գործիչներ, պետության ղեկավարներ: Բայց Ձեզ քաջ հայտնի է, որ մեր ժողովրդի երազանքը իսկական ժողովրդավարությունն է, իսկական ժողովրդական ղեկավարներ ունենալը՝ ղեկավարներ, որոնք պատրաստ են ծառայելու ոչ թե որևէ խավի, խմբակցության կամ կուսակցության, այլ ողջ ժողովրդին: Մենք ուզում ենք, որ Հայաստանում ամրապնդվի իսկական ազգային ժողովրդավարական պետություն, ուր կիշխի օրենքի գերապատվությունը, ուր օրենքի և բարոյականության նորմերի առջև բոլորը կլինեն հավասար, ուր երկրի գլխին կանգնած կլինեն բարձր առաքինություններով օժտված քաղաքական ու պետական գործիչներ, ուր կգերիշխեն անձի ազատության և մարդու իրավունքների պաշտպանման գաղափարներն ու գործը:

Գուցե հաճելի չէ Ձեզ, բայց այս առիթով ուզում եմ հիշեցնել, որ ժողովրդի կողմից Ձեր ընտրված լինելը (թեկուզ և բարձր մրցակցության պայմաններում), դեռ չի նշանակում, որ Դուք հանրապետությունում եզակի անձնավորություն եք, միակ գիտակն ու արժանավորը: Մի գաղթակղվեք այդ մտքով, եթե անգամ ամեն օր Ձեր մանկլավիկները համոզեն Ձեզ դրանում:

Ես, և ոչ միայն ես, համոզված եմ, որ արժանավոր մարդիկ շատ կան Հայաստանում: Մարդիկ, որոնք պաշտոններ չեն զբաղում, պետական և քաղաքական գործիչներ չեն, մարդիկ, որոնք պաշտոնանցավով չեն տառապում, բայց բարձր առաքինություններով օժտված, ինքնազոհաբերման ընդունակ, նվիրյալ հայեր են, պատրաստ իրենց գիտելիքները, փորձն ու ընդունակությունները ծառայեցնելու ժողովրդին, հայրենիքի բարիքների բազմապատկման պատվավոր գործին: Մի մեկուսացեք այդ մարդկանցից: Դուք պետք է լավ հասկանաք, որ նրանք անհատականություններ են և կարող են չբաժանել Ձեր մի շարք գաղափարներն ու գործելակերպը, քննադատորեն մոտենալ Ձեր վարած քաղաքականությանը և վարքագծին: Ղեկավարվելով քաղաքակիրթ աշխարհի համար սահմանված կանոններով, Դուք պետք է համբերատար և բարյացակամ լինեք այլակարծիք մտավորականության նկատմամբ: Ավելին, Դուք հաջողությամբ կարող եք հենվել հենց այդ մտավորականության վրա, քանզի բնության օրենքն է՝ հենվել կարելի է այն բանի վրա, որը դիմադրում է:

Կարևոր նշանակություն ունի, թե ինչպիսին է Ձեր շրջապատը, ովքեր են Ձեր համախոհներն ու զինակիցները: Հույս ունեմ, որ Դուք շրջապատված կլինեք ազնիվ, գիտակ, հայրենիքին նվիրված, բարձր բարոյականության տեր քաղաքական ու պետական գործիչներով, որոնց Դուք ընտրել եք ոչ թե անձնական նվիրվածության կամ կուսակցական պատկանելության համար, այլ բարձր պրոֆեսիոնալիզմի, գործարար ընդունակությունների համար՝ հաշվի առնելով նրանց մարդկային բարձր արժանիքները:

Հեռու վանեք Ձեզանից քծնողներին, ինքնահավան միջակություններին, չկայացած մասնագետներին և ճարտարախոս դիլետանտներին: Մի թողեք գովերգեն Ձեզ, ներկայացնելով Ձեր ամենասովորական մտքերը որպես մեծ գաղափարների փայլատակումներ: Մի թողեք, որպեսզի իրենց մասնագիտությունների մեջ չկայացած նորելուկ քաղաքական և պետական գործիչները, ինքնահաստատման նպատակով, վարկաբեկեն իրենց վաղեմի գործընկերներին, բարձր հեղինակություն ունեցող մասնագետներին և այն ականառու հաջողությունները, որոնք ունեցել են իրենց նախորդները:

Համբերատար պետք է լինեք քաղաքական ընդդիմախոսների և այլախոհների նկատմամբ: Ձեզ վիճակված բարձր պաշտոնում, վեր պետք է լինել կուսակցական պատկանելությունից բխող հատվածականությունից: Մի հավատացեք, թե Ձեր և թե Ձեր համախոհների քաղաքական հայացքներն միշտ ավելի առաջադեմ ու արժեքավոր են, քան հանրապետությունում առկա այլ քաղաքական կուսակցությունների և հոսանքների, քաղաքագետ մտավորականության համահավաք հայացքներն ու գաղափարները: Հենց այդ վտանգավոր մոլորությունն է, որը կարող է անհաղթահարելի անջրպետ ստեղծել իշխանությամբ օժտվածների և քաղաքական մյուս ուժերի միջև:

Դուք հանրապետության առաջին քաղաքական դեմքն եք, Հայաստանի Հանրապետության միակ նախագահը, ուրեմն՝ նաև քաղաքական ընդդիմության և աննկուն ակցական այլախոհների նախագահը: Դուք պետք է համախմբեք Ձեր շուրջը բոլոր կուսակցությունները և ամբողջ հայ ժողովուրդը:

Համարձակություն պետք է ունենաք, ընդունելու Ձեր թույլ տված սխալները, միջոցներ գտնելով ուղղելու դրանք: Բնավ պետք չէ քողարկել թերացումները, բացթողումներն ու ձախողումները՝ դրանք անխուսափելի են մեծ գործի մեջ: Ժողովրդի հետ խոսեք պարզ, ուղղակի և ամենակարևորն է՝ ճշմարտացի լեզվով: Հայ ժողովուրդը կարոտ է ճշմարիտ խոսքի և շատ բարձր է գնահատում այն:

Գիրս մի փոքր խրատական եղավ: Խնդրում եմ ներել, նկատի ունենալով, որ այն գրված է իմ տարիքի բարձունքից և այն համոզումով, որ Հայաստանի հանրապետության ապագա նախագահը, որը կկարդա այս նամակը, տարիքով ինձանից ջահել պետք է լինի:

Հարգանքներով՝ ակադեմիկոս
Սերգեյ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ

ՍԿՍՈՒՄ ԵՆՔ ՆՈՐ ՇԱՐՔ. Ապրած մի ամբողջ կյանք

— Հոգնել եմ, ծերացել, ցավում եմ, որ գիտության համար այլևս ոչինչ անել չեմ կարող: Հազիվ բակ եմ իջնում, նստում մաքուր օդի: Թերթ էլ չեմ կարող կարդալ, ձեր թերթը տնեցիներն են կարդում ինձ համար: Բայց կարևորը, ապրել եմ բուռն կյանքով, հիմա էլ հազար թելերով կապված եմ այդ կյանքի, աշխարհի հետ, թեև օրեցօր տկարանում եմ,— այսպես սկսեց մեր զրույցը 86-ամյա գիտնականը, ակադեմիկոս Բաբկեն Առաքելյանը:

Մենք հաճախ ենք անդրադառնում վաստակաշատ մարդկանց, պատմելով նրանց գիտական կամ հասարակական գործունեության մասին: Իսկ ահա այս դեպքում մեր զրույցի նյութը մարդն էր՝ իր խոհերով, հոգսերով, մտահոգություններով, վերաբերմունքը իր իսկ ապրած տարիների, շրջապատի, աշխարհի նկատմամբ: Մենք դրանով նոր շարք ենք սկսում՝ «ԱՊՐԱԾ ՄԻ ԱՄԲՈՂՋ ԿՅԱՆՔ»:

Մայիս, 1998. Մ. Մաշտոցի պողոտա № 16, բնակարան № 32: Հնչում է զանգը: Դուռը բացում է գիտնականի որդին և ինձ առաջնորդում դեպի բակ. ակադեմիկոսն այնտեղ է.

— Այսօր մագնիսական ճնշումը ցածր է: Արև է, քամի չկա, ուրեմն օրը հաջող է ինձ համար: Շատ եմ ծերացել: Շատ բան կա, որ չեմ կարող ընկալել: Տեսողությունս, լսողությունս շատ վատացել են: Թեպետ ապրում եմ կյանքիս վերջին տարիները, սակայն չեմ բողոքում, չեմ դժգոհում, բարեբախտաբար սիրտս վատ չի աշխատում:

— Ամեն մարդու համար ամենաքաղցրը իր մանկության հուշերն են: Ինչպիսի՞ն է եղել այն ձեզ համար, ինչպիսի՞ն եք հիշում ձեզ՝ անհոգ, ուրախ պատանի Բաբկեն Առաքելյանին:

— Մեր դպրոցում կար աշակերտների երգչախումբ: Ես այդ երգչախմբում մենակատար էի: Դա չեմ մոռանում: Արմավիր գյուղի դպրոցը մինչև չորրորդ դասարան ուներ: Այն ավարտելուց հետո տեղափոխվեցի Էջմիածին՝ հինգերորդ և վեցերորդ դասարանները սովորեցի շրջկենտրոնում: Էջմիածնում կար բարձր մակարդակի երգչախումբ: Մի անգամ այնպես պատահեց, որ խմբի մեներգիչը հիվանդացավ, իսկ համերգը պետք է տեղի ունենար երկու օրից: Իմանալով, որ ես նույնպես մեր դպրոցում մեներգիչ եմ եղել, դիմեցին ինձ և ես հանձն առա ու մասնակցեցի հանդեսին: Հաճելի էր, ուրախալի այն աստիճան, որ դպրոցի տնօրեն Վաղինակ Բեքարյանը ինձ անվանում էր «փոքրիկ սոլիստ»: Երգը, երաժշտությունը, ազնիվ աշխատանքը, ստեղծագործությունը՝ ահա իմ տարերքը:

— Ո՞ւմ եք Դուք համարում այն ամենամեծ գիտնականը, մեծ մարդը, որի հետ շփվել եք, ցանկացել եք ընդօրինակել:

— Դա ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին էր, իմ ասպիրանտական ղեկավարը: Հետաքրքիր, մեծ մարդ էր: Ցասկոտ, բարկացկոտ և... բարի: Զարմանալի կերպով նրա մեջ երկու երևույթները միանում էին: Մարդ իր իսկական իմաստով, այն աստիճան, որ կարող էր ինչ որ առիթով շատ տխրել ու նույնիսկ արտասվել, բարձրաձայն հեկեկալ:

— Ութսունվեց տարի, մարդկային մի ամբողջ կյանք: Այսօր շատ երևույթներ գնահատելու ժամանակն է: Իսկ ի՞նչ է, ի վերջո, ձեզ համար կյանքը:

— Կյանքը համատարած ստեղծագործություն է, բարեգործություն՝ ոչ միայն քեզ համար, այլ ընտանիքիդ, շրջապատիդ համար: Բարի լինես և բարին գործես: Կյանքի իմաստը ես տեսնում եմ բարության և բարոյականության մեջ:

— Շրջապա՞տը:

— Ինչ ասեմ, հիմա այն չէ, ինչ առաջ էր: Փոխվել են մարդիկ, շատ են եսասերները, շահամոլները: Ցավոք կարող եմ ասել, որ հեռուստացույցը զայրացնում է ինձ: Շատ են հիմար, անիմաստ շարժումներն ու գոգռոցը, աղմուկը: Այնպես, որ մեր ազգային հեռուստատեսությունը կորցրել է իր բարոյա-դաստիարակչական նշանակությունը: Կվերականգնի՞, թե ոչ, չգիտեմ, բայց այսօրվա մակարդակը տագնապալի է, մակերեսային, անլուրջ:

Շրջապատում շատ կան և՛ ազնիվ, և՛ անազնիվ մարդիկ: Ազնիվներն իմ բարեկամներն են: Ես սիրում եմ բարեկամությունը, ընկերությունը, շրջապատը: Անազնիվներին ես ատում եմ:

— Երջանի՞կ եք...

— Պետք է ազնիվ լինես, բարին գործես, օգտակար լինես շրջապատին, ընտանիքիդ, մարդկանց: Երջանկությունը իմ կարծիքով լավ աշխատանքի մեջ է:

Բաբկեն Առաքելյան. Հետադարձ հայացք

— Թեև հաճելի չէ հաճախակի հիշեցնել մարդուն իր տարիքը, բայց՝ 86 տարեկան: Դուք մեր ակադեմիայի նահապետներից եք: Իսկ գո՞հ եք ձեր ճակատագրից:

— Ճակատագրից գոհ եմ, որովհետև, ապրում եմ երկար տարիներ, ստեղծագործել եմ: Հեղինակ եմ բազմաթիվ աշխատությունների: Հնագիտությունը ինձ համար դարձավ ինքնազարգացման ճանապարհը: Իմ կյանքը դասավորվեց այնպես, որ այլ կերպ չէր կարող լինել: Հիմա ինձ չեմ պատկերացնում իմ սիրելի մասնագիտությունից ու աշխատանքից դուրս:

— Այլ նախասիրություննե՞ր...

— Կրկնվելը իմ թշնամին է: Մի ժամանակ հավաքում էի հնագիտության վերաբերյալ նկարներ: Ժամանակին հրաժարվեցի այդ մտքից: Իմ աշխատությունները նվիրված են հնագիտությանը, պատմությանը ու արվեստին: Դրանցով ես ապրել եմ և մինչև այժմ էլ ուրախ եմ: Այս է եղել իմ զբաղմունքը: Ես այնքան եմ տարվել իմ մասնագիտությամբ, որ այսօր դժվար է տարբերել իմ հիմնական աշխատանքն ու զբաղմունքը՝ մյուս նախասիրություններից:

Սիրում եմ բնությունը, ծաղիկը, այգիներն ու դաշտերը: Դրանք իսկական հրաշք են:

— Քանի որ բնության մասին խոսք բացվեց, հետաքրքիր է իմանալ, թե ո՞րն է ձեր սիրած կենդանին...

— Ձին...

— Ինչո՞ւ...

— Որովհետև ձին շատ գեղեցիկ և հավատարիմ կենդանի է: Ասեմ, թե ինչը նկատի ունեմ հավատարիմ ասելով: Մի անգամ մի ձի ունեի, որը փոքր էր, բայց շատ աշխույժ: Սպիտակ արաբական նժույգ էր: Ես, որ գյուղատնտեսական աշխատանքներ էի կատարում, այդ ձիով էի շարժվում: Նա այնպիսի ձի էր, որ չէր հանդուրժում, որ իրենից որևէ ձի անցնի: Սիրում էր գնալ առջևից, հպարտ: Մի անգամ պատահեց այնպես, որ եկանք մի տեղ, ուր թեքվում էր ճանապարհը և ես ընկա ձիուց: Ի՞նչ եք կարծում ձին կանգնեց մոտս և դնչով հրում էր ինձ, որ բարձրանամ: Այդ բանը չեմ մոռանում երբեք: Եվ, իհարկե, հզոր կենդանիներից առյուծը նույնպես հետաքրքիր կենդանի է: Ասեմ, որ որսորդություն չեմ սիրել, առանձնապես որսորդներին: Երբեմն այդ անմեղները կրակում են եղնիկի վրա, նույնիսկ այն ժամանակ, երբ եղնիկի ձագը նրա կողքին է: Ես դա համարում եմ որսորդի անբարոյական արարք: Դա ամենամեծ հանցագործությունն է մարդ կոչվածի կողմից:

— Ինչպիսի՞ զգացումներ եք ունեցել պեղումների ժամանակ, նոր իր, գործիք, հուշարձան հայտնաբերելիս:

— Ուրախությո՞ւն, հրճվա՞նք, երջանկությո՞ւն: Իմ ուրախությունը հաճախ բաժանել եմ ընկերներիս հետ: Երբ որ մի կարևոր բան էի գտնում, շտապ կանչում էի՝ եկեք, տեսեք ինչ հետաքրքիր բան է բացվում:

— Ձեր կյանքում ի՞նչ նվերներ եք ստացել:

— Կարող եմ ասել, որ թանկարժեք նվերներ չեմ ստացել: Ամենաթանկագին նվերը ստացել եմ Հունաստանում: Ինձ նվիրեցին մի գիրք, որը պարունակում էր ութ թանգարանների ցուցահանդեսները: Այդ գիրքը իբրև սրբություն պահում եմ:

— Արտասահմանյան քանի՞ երկրում եք եղել, որ երկրով եք հրապուրվել, հիացել:

— Եղել եմ արտասահմանյան տասնմեկ երկրում: Ամենից շատ սիրել եմ Իտալիան, Հունաստանը, Գերմանիան: Անգլիան չեմ սիրել, թեև երկու անգամ եմ եղել, Ամերիկան՝ նույնպես, թեև շատ համալսարաններում դասախոսություններ եմ կարդացել: Լեզուներից կարողանում եմ մտքեր փոխանակել՝ գերմաներեն, անգլերեն, ռուսերեն, պարսկերեն՝ քիչ:

— Հայ նկարիչներից ո՞ւմ եք սիրում:

— Մարտիրոս Սարյանին: Մենք երկուսով ընկերություն ենք արել: Մի անգամ արտասահմանից վարպետի համար նկար բերեցի: Նա մի քանի անգամ ուզում էր ինձ նկարել: Բայց այնպես էլ ես ոչ մի անգամ չգնացի: Իսկ երբ Իտալիայից նկարը բերեցի, այդ ժամանակ արդեն արգելել էին նկարել: Վարպետից վերցրել էին ներկերը, վրձինը և այդպես էլ նա ինձ չնկարեց:

— Հայ գրողներից ո՞ւմ եք սիրել:

— Թումանյան, Իսահակյան, Տերյան, Դուրյան, Սևակ:

Մի անգամ Պարույրի հետ Էջմիածնից վերադառնում էինք Երևան: Հարկ եղավ մի ծանոթի տուն մտնել: Հավաքվել էին մարդիկ՝ ֆուտբոլ էր: Այդ տեսնելով, Պարույրը զայրույթով ասաց. այս խաղը ես չեմ սիրում, ատելով ատում եմ, երբ որ հազարավոր մարդիկ հավաքվում են և այս անիմաստ վազքին ուշադրություն են դարձնում: Կարելի է ասել, որ դա Սևակի չսիրած խաղերից էր: Բայց ինքը շատ հետաքրքիր մարդ էր, սիրում էր արվեստը, գեղեցիկ և իմաստալից էր գրում: Համոզված եմ, որ ֆուտբոլ չէր սիրում, քանի որ լավ, վարպետ խաղ չէր տեսել:

— Տարվա ո՞ր եղանակն եք սիրում:

— Գարնան ամիսներից սիրում եմ ապրիլը, մայիսը, իսկ աշնանն էլ սիրում եմ սեպտեմբեր, հոկտեմբեր ամիսները: Դրանք առատության ու բերքի ամիսներ են: Այդ ժամանակ ժողովուրդը վայելում է այն, ինչ հողը տալիս է, իսկ երբ ժողովուրդը վայելում է և ուրախ է, ես էլ նրա հետ ուրախ եմ:

— Խմիչքներից ի՞նչ եք նախընտրում:

— Չեմ սիրում խմել այնքան, որ հարբեմ: Իմ կյանքում միայն մի անգամ եմ հարբել: Գառնիում հավաքվել էին մի քանի նշանավոր ակադեմիկոսներ, գիտնականներ: Ինձ ստիպեցին խմել: Խմում էինք Արտաշատի մաճառ: Դե ինչ արած, հո չէի կարող հեղինակությունների պահանջը չըկատարել: Խմեցի: Աշուն էր: Իսկ մաճառն էլ շատ շուտ է հարբեցնում մարդուն: Առաջին անգամ կյանքումս զգացի, որ ես հարբած եմ և հանդգնություն ունեցա Վիկտոր Համբարձումյանին ասել, թե Դուք շատ եք նայում դեպի վերև, բայց կյանքը ներքևում է, ներքև էլ նայեք: Այդ պահին Հովսեփ Օրբելին ինձ նկատողություն արեց, թե կարելի՞ է այդպես խոսել նրա հետ: Բայց ես մեղավոր չէի, քանի որ առաջին անգամ էի հարբել: Է՜հ, այդպես էլ կպատահի, կյանք է: Հոգնեցի...

Հարցազրույցը վարեց՝
Արամ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԸ

Վանի թագավորության մեհենագրությունը

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչությունը լույս ընծայեց պատմական գիտությունների թեկնածու Արտակ Մովսիսյանի «Վանի թագավորության (Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատ) մեհենագրությունը»:

Հեղինակը առաջին անգամ ամփոփ արտահայտում է այն կարծիքը, թե բիայնական մեհենագրերի լեզուն հայերենն է:

Այդ մասին է մեր սույն հրապարակումը:

…նչպես մարդկային քաղա…րության բազմաթիվ նը…ումների, այնպես էլ գրի …ման ու զարգացման պատ…ության մասին խոսելիս՝ Հայ…կան լեռնաշխարհը պետք …իշատակել բնօրրանների …քում: Գիրը Հայաստանում …վեց ու զարգացավ յուրա…ուկ դրսևորումներով, ու…ավ աստիճանական մի քա…փուլեր, որոնք, ցավոք, ամ…ջության մեջ դեռևս հա…կարգիվ ուսումնասիրու…ն չեն ենթարկվել:

…ախաքրիստոնեական Հա…տանի գրավոր մշակույթի …մության մեջ առանձնա… է Վանի թագավորության …այնիլի, Ուրարտու, Արա…) ժամանակաշրջանը, ո…ընթացքում կիրառվել են … գրային համակարգեր. …ագետքյան սեպագիրը՝ ա…րերեն, տեղական ոճի սե…գիրը՝ բիայնական սեպա…թյան լեզվով և բնիկ հա…տանյան ծագում ունեցող …ենագրերը (հիերոգլիֆնե…), որոնց վերծանությա… ու լեզվի խնդրին հանգա…նորեն անդրադառնում է …հինակը: Ի տարբերու…ն առաջին երկուսի, Վանի …ավորության մեհենագրու…նը խիստ անբավարար է …ւմնասիրված: Այս մասին …ծ ամենաամբողջական աշ…տանքը Ռ. Դ. Բարնեթի 1974 թվականին լույս տեսած …վածն է, որն այսօր շատ …ացել և բազմաթիվ հար…ում կարիք ունի ճշգրտում…:

…ս աշխատանքի նպատա…ն է, ի մի բերել խնդրո առարկա գրային համակարգին վերաբերվող ուսումնասիրությունների արդյունքները, հավաքված նյութի հիման վրա, ըստ հնարավորին, տալ այդ համակարգի ամբողջական բնութագիրը, ներկայացնել վերծանության ուղղությամբ նախկինում և այժմ կատարված աշխատանքը, ցույց տալ Վանի թագավորության մեհենագրության տեղը հայաստանյան պատկերագրության ընդհանուր համակարգում: Մեհենագրության ուսումնասիրության հետագա ընթացքին նպաստելու նպատակով աշխատանքի վերջում, իբրև հավելված, ներկայացված է մեզ հայտնի մեհենագիր արձանագրությունների և մենանշանների ժողովածու (դիվան, կորպուս):

Վերջին տասնամյակների ընթացքում բուռն վեճեր ծավալվեցին Վանի թագավորության էթնիկական բնույթի հարցի շուրջ, որոնց ընթացքում այդ պետության ոչ հայկականությունն ու հայկականությունը ընդունողները, համապատասխանաբար, օգտագործում էին «Ուրարտու, ուրարտական» և «Արարատ, արարատյան» տերմինները՝ դրանք դնելով չհիմնավորված հակադրության մեջ: Չընդունելով բանավիճող կողմերից և ոչ մեկի սկզբունքները և հաշվի առնելով, որ Վանի թագավորության արքաները սեփական արձանագրություններում իրենց երկիրը կոչում են Բիայնիլի, ժամանակակից ասորեստանյան աղբյուրներում այն հանդես է գալիս Ուրարտու, իսկ Աստվածաշնչում Արարատ անուններով, այս աշխատանքում հավասարապես օգտագործվում են այս երեք (և նրանց հիմքով ստեղծած) տարբերակները՝ նախապատվությունը տալով տերության ինքնանվանը:

Քանի որ մեզանում զարգացած չէ հին գրային համակարգերի (հատկապես հիերոգլիֆիկայի) ուսումնասիրությունը, և չկա հստակ մշակված տերմինաբանություն, հարկ ենք համարում նաև մի քանի տերմինների անդրադառնալ: Այս աշխատանքում «հիերոգլիֆ» (հունարեն՝ սրբազան գիր) տերմինին համարժեք և զուգահեռ գործածված է «մեհենագիրը»: «Պատկերագրություն» բառը կիրառվում է գրի զարգացման երկու փուլերի առնչությամբ. ըստ այնմ զանազանվում են «վաղ պատկերագրությունը» (կապված նախագրային փուլի հետ) և «զարգացած պատկերագրությունը»՝ գաղափարագրությունը: Գիտական գրականության մեջ ընդունված «դետերմինատիվ», «բիլինգվա», «լիգատուրա» տերմինները սույն աշխատանքում, համապատասխանաբար, հանդես են գալիս հայերեն համարժեքներով՝ «որոշիչ», «երկլեզու արձանագրություն» և «կցագիր»:

Առկա նյութերի համաքումն ու հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ Վանի թագավորության մեհենագրությունը տարածված է եղել տերության և նրա ազդեցության սահմաններում, որից դուրս այն որևէ այլ տեղում վկայված չէ: Ներկայումս հայտնի արձանագրությունները թվագրվում են ք.ա. IX—VI դարերով. չի բացառվում, որ նշված գրային համակարգը ստեղծված լինի նախաբիայնական շրջանում: Մեզ հասած նշանակիր առարկաներն ու արձանագրությունները վերաբերում են երկրի կյանքի, ըստ էության, բոլոր հիմնական ոլորտներին (արքայական իշխանություն, հոգևոր աշխարհ, ռազմական գործ, տնտեսություն, մշակույթ, կենցաղ և այլն): Դրանց թիվը, ըստ եղած նյութերի, շուրջ 1350 է: Արձանագրությունները խիստ փոքրածավալ են, ինչը դժվարացնում է վերծանության խնդրի լուծումը: Հիմքեր կան ենթադրելու, որ ավելի ծավալուն բնագրերը գրվել են մագաղաթի կամ պապիրուսի նման փափուկ նյութերի վրա, որոնք առայժմ չեն հայտնաբերվել: Բիայնա-ուրարտական մեհենագրության մեջ ընդունված են եղել գրության աջից ձախ և վերից վար ուղղությունները: Գործածվել են շուրջ 300 մեհենագրեր. դա նշանակում է, որ մեզ հետաքրքրող գրա- [illegible]

չափելի արդյունք չէին տվել: Մեկնաբանված էին միայն մի քանի նշաններ: Հեղինակի վերծանության առաջին փուլում (1995 թ.) ընթերցվեցին երեք վանկագիր անուններ, մեկնաբանվեցին գաղափարագիր և օժանդակ նշաններ: Երկրորդ փուլում (1997 թ.), որն իրականացավ այս աշխատանքի հավելվածում բերված արձանագրությունների ժողովածուն կազմելուց հետո, բացահայտվեցին երկլեզու արձանագրություններ, և վերծանված ու մեկնաբանելի նշանների ընդհանուր թիվը հասավ վեց տասնյակի:

Առանձնակի ուշադրության են արժանի Վանի թագավորության մեհենագրության ծագման և լեզվի խնդիրների լուծման ուղղությամբ ստացված արդյունքները: Բոլոր հիմքերը կան՝ եզրակացնելու, որ այն ծագել է ք.ա.V—IV հազարամյակներում ձևավորված տեղական պատկերագրությունից (որը ք.ա. III—II հազարամյակներում վերածվում է գծային գրերի համակարգի)՝ կրելով ք.ա. XII—VIII դարերում Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում գործածված խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայի ազդեցությունը: Վերջինս, թերևս, պայմանավորված էր նախաբիայնական Հայաստանում Թորգոմա տան (Թեոգարամա երկրի, որում կիրառվում էր նշված գրային համակարգը)՝ Հայկյանների իշխանության տարածման գործոնով: Ակնհայտ է նաև Վանի թագավորության հիերոգլիֆների և հայկական մեհենագրության քրիստոնեական շրջանում ունեցած դրսևորումների կապը, որը խոսում է այդ բոլորի ընդհանուր ծագման և ժառանգական կապվածության մասին:

Բիայնա-ուրարտական մեհենագրության լեզվի հարցը վերջնական և սպառիչ լուծում կստանա առավել մեծածավալ բնագրերի հայտնաբերումից ու վերծանությունից հետո: Սակայն այսօրվա ուսումնասիրության մակարդակը թույլ է տալիս մեծ հավանականությամբ խոսելու այդ լեզվի՝ հնագույն հայերենը լինելու մասին (եզրահանգումներն արվում են սկզբնահնչունության (ակրոֆոնիայի) և հնչյունային փոխարինագրման սկզբունքների կիրառման դեպքերի վերլուծության հիման վրա): Հօգուտ խնդրի նման լուծման են վկայում նաև երկրի տեղանունների մեծ մասի (հատկապես ոստանիկ տարածքի) ու բազմաթիվ դիցանունների հայերեն ստուգաբանվելը, դիցարանի կառուցվածքի հնդեվրոպական բնութագիրը և այլ փաստեր:

Նշված փաստարկների հետ միասին Վանի թագավորությունում կիրառված գրային համակարգերի ուսումնասիրությունը կարող է նոր լույս սփռել տերության ազգային բնութագրի պարզաբանման հիմնախնդրի վրա: Վերջինիս լուծման համար հիմնական կռվանը եղել է բիայնական սեպագրության լեզվի վերծանությունը: Հարկ ենք համարում նշել, սակայն, որ այն չէր կարող լինել թագավորությունը ստեղծողների մայրենի լեզուն՝ երկու պատճառով: Նախ, դատելով եղած ողջ գրավոր նյութից, այն եղել է պաշտոնական գրագրության և ոչ թե ժողովրդախոսակցական լեզու: Եվ հետո, բիայնական սեպագրությունը պետք է ստեղծված լիներ ք.ա. XVI—XIII դարերում ծագելով Միտանիի և Խեթական տերության գրչության դպրոցներից: Եթե կար մայրենի լեզվով սեպագիր, ինչո՞ւ պետք է Սարդուրի Ա-ն կիրառեր թշնամի երկրի լեզուն՝ վերջինիս սեպագիր համակարգով (բիայնական սեպագիրն իր լեզվով առաջին անգամ գործածվում է նրա որդի Իշպուինի արքայի օրոք): Նշանակում է՝ դա բիայնական արքաների մայրենին չէր: Սեպագիր երկու համակարգերն էլ ներմուծված էին. բնիկ տեղականն ուրար- [illegible]

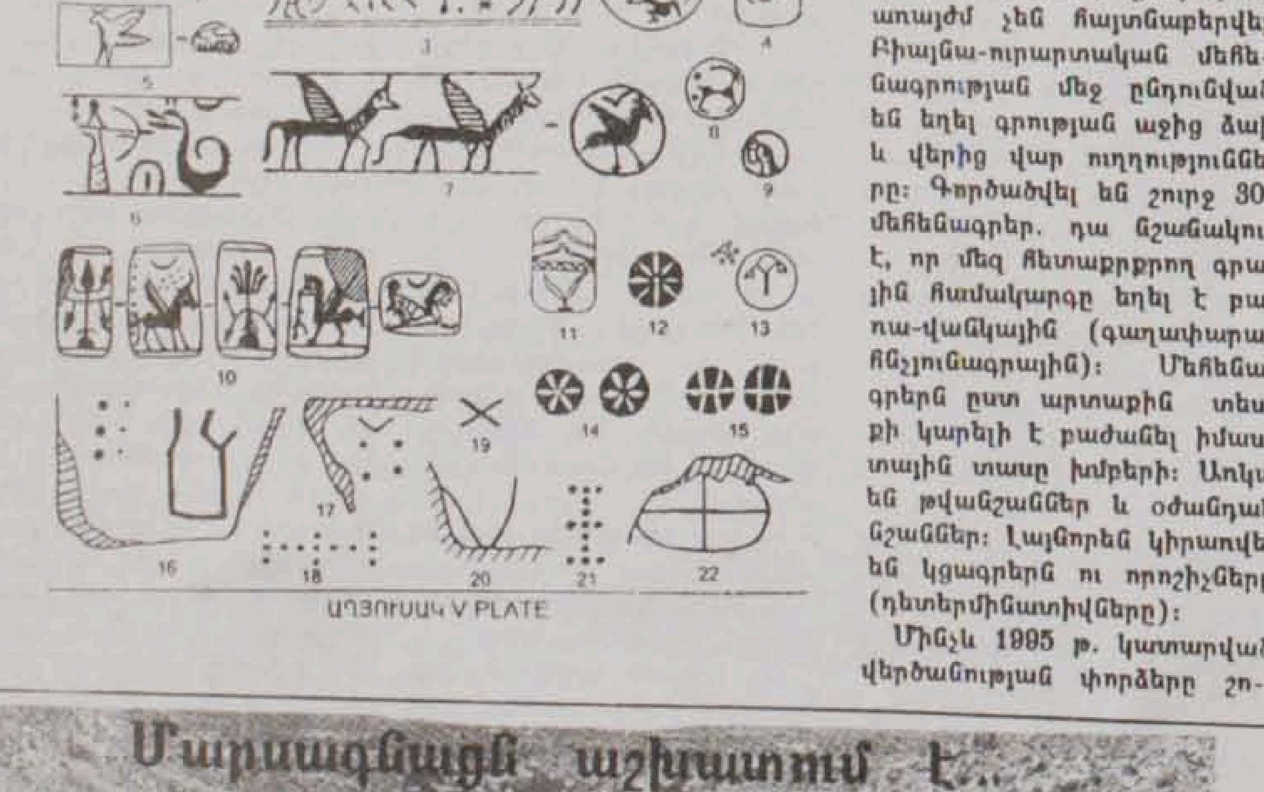

ԱՂՅՈՒՍԱԿ V PLATE

Կլոր սեղան.
«Մեր սփյուռքը ուրիշ սփյուռք է...»

Յուրաքանչյուր ժողովուրդ, որն ակնկալում է իր նկատմամբ արդար և ազնիվ վերաբերմունք, ինքը նույնպես նման կեցվածք պետք է ունենա այլ ժողովուրդների նկատմամբ: Հայ ժողովուրդը շրջապատում միշտ աչքի է ընկել իր հանդուրժողականությամբ և հարգանքով ուրիշների նկատմամբ: Սակայն, ինչպես ցույց տվեց Կոնֆլիկտների լուծման Հայաստանի կենտրոնի և Հայաստանի ազգությունների միության կազմակերպած կլոր սեղանը, այդ բնագավառում ամեն ինչ բարվոք չէ: Բանն այն է, որ ազգային փոքրամասնությունները հանրապետությունում իրականացվող լեզվային քաղաքականության նկատմամբ ունեն քննադատական վերաբերմունք, որն արժանի է ուշադրության, քանզի կրթական համակարգին վերաբերող որոշ ընդհանուր դժվարություններից բացի, առկա են խիստ մասնավոր, իրավական լուծում պահանջող խնդիրներ:

Կլոր սեղանին մասնակցում էին հանրապետությունում արտոնագրված բոլոր ազգային միությունների ներկայացուցիչները, գիտնականներ, լրագրողներ:

Մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Մանկավարժական և սոցիալական գիտությունների ակադեմիայի անդամ Բելա Եսաջանյանի զեկուցումը բովանդակում էր ոչ միայն լեզվային քաղաքականության խոցելի, հաճախ անընդունելի դրսևորումների քննադատություն, այլև առաջարկվում էր հարցի լուծման համակարգ-ծրագիր, ավելի ճիշտ՝ ծրագրի մի տարբերակ:

Ելույթները շատ էին և խիստ շահագրգիռ, խոսեցին համարյա կլոր սեղանի բոլոր մասնակիցները: Եվ բոլորի մտահոգությունը նույնն էր՝ ստեղծել հնարավորություն, չարգելել փոքրամասնություններին սովորել, կրթվել մայրենի լեզվով: Քննարկման բոլոր մասնակիցները նշում էին, որ նոր սերնդի համար, անկախ որ ազգի ներկայացուցիչ է, պարտադիր է հայերենի լավ իմացությունը: Բայց այդ նըպատակին հասնելու ճանապարհը ոչ թե ռուսերենով կամ մեկ այլ լեզվով դասավանդելու արգելքն է, այլ ամենուրեք հայերենի ուսուցման բարձր մակարդակին հասնելը: Գործը հաճախ ընտանում է դրամատիկական բնույթ, երբ, ասենք, մայրենի լեզվով կրթություն ստանալը դառնում է արտագաղթի պատճառ, որը պարզապես մեր՝ ազգային իմաստով համեմատած միատարր հանրապետության համար, այնքան էլ ցանկալի չէ և հարվածում է նրա վարկին: Բնական հարց է ծագում Հայաստանը, որն ամենատարածված սփյուռքն ունի և որը ջանքեր է թափում այդ սփյուռքը հայ պահելու, ամենուրեք հայալեզու հայկական դպրոցները պահպանելու և նորերը բացելու ուղղությամբ, ինչպե՞ս է օրենքի ուժ տալիս այլ ազգությունների ազգային լեզվով կրթվելու իրավունքը անտեսելուն: Քննարկմանը ոչ համոզիչ հնչեց այդ երևույթի արդարացումը, թե «հայ սփյուռքը ուրիշ սփյուռք է»:

Լեզվի մասին օրենքը, ինչպես նշեցին քննարկման մասնակիցները, ընդունվել է անկախության հռչակումից հետո եղած տրամադրությունների ազդեցության տակ, երբ ամենուրեք տիրում էր հակառուսական փսիխոզ: Իհարկե, այս գնահատականի հետ կարելի է բանավիճել, բայց մի բան ճշմարիտ է. հարցի լուծումը ու լեզվային քաղաքականությունը վստահեցին մի քանի մարդկանց, որոնք, իրոք, տառապում էին փսիխոպաթոլոգիայով: Հենց այդ տարիներին մեր լեզուն, որ 60—70-ական թվականներին հասել էր բարձր մակարդակի, ապրեց նահանջ և «բինգո-կազինոները», «ապեդզեմները» ու «օքեյ-բայբայ»-ները դարձան բնորոշը հայերեն խոսակցական լեզվում: Մի կողմից՝ իբր մաքրազարդում (ոտբոլ, խոռագիտակ, իջագոր), մյուս կողմից՝ համատարած անգլո-ամերիկացում, երբ նույնիսկ խորհրդարանում փորձում են «արևմտյան շեշտադրումը» փաթաթել հայերենին:

Լեզվի տեսչությունը չէր անհանգստանում, որ հայերենում մուտք է գործել խոսակցական մի օտար ոճ, դրսևորում, որն իր հետ բերում է նոր՝ օտար տրամաբանություն և բարոյականություն:

Այն հետևությանն ես հանգում, որ ինչպես քաղաքական և տնտեսական հարցերում, այնպես էլ լեզվի հարցերում մեր տարածաշրջանում բախվում են Արևմուտք-Արևելք, ավելի ճիշտ՝ Արևմուտք-Ռուսաստան շահերը և որոշ մարդիկ գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար դառնում են այդ առճակատման դերակատարներ և նրանք պարզապես պայքարում են ռուսերենի ԴԵՄ և ոչ թե՝ ՀԱՆՈՒՆ հայերենի մաքրության:

Քննարկման վերջում ելույթ ունեցավ ՀՀ լեզվի պետական տեսչության նոր պետ Լ. Գալստյանը, որի համեստ ելույթը և տեսչության պետի տեղակալ Հ. Զաքարյանի քննարկմանը մասնակցելու փաստը ու նրա «ուսուցողական» հարց-ելույթը վկայում են, որ լեզվի տեսչությունում, առայժմ, փոխվել է միայն պետը:

Կլոր սեղանի մասնակիցները որոշեցին դիմել իշխանություններին և ԱԺ-ին՝ վերանայելու լեզվի մասին նախկինում ընդունված օրենքը, այն դնելով համաժողովրդական քննարկման:

Վ. Մ.

ԶՎԱՐԹՆՈՑ. հավերժական զրույց տիեզերքի հետ...

ՔՆԱՐԱԿԱՆ ՄԵՂԵԴԻՆԵՐԻ ՎԱՐՊԵՏԸ

Մեր օրերում եթերը հեղեղված է խառնածին, խժալուր հնչյուններով, որոնք հավակնում են կոչվելու ժամանակակից երաժշտություն: Այս ռամկահաճո աղմուկը ոչ միայն սղոցում է նրբազգաց ունկընդրի ջղերը, այլև, ինչը շատ ավելի ցավալի է, այլանդակում է հասարակության գեղարվեստական ճաշակը: Շնորհակալ լինենք մեր բախտից, որ Հայաստանի ռադիոյով երբեմն հնչում են կոմիտասյան հոգեզմայլ մեղեդիները (ինչը չի կարելի ասել հեռուստատեսության մասին) և անդորրի երանելի պահեր պարգևում հազար ու մի հոգսերով ծանրաբեռ, առօրյա հոգսերի տակ կքած ապրողներիս, հանգստացնում մեր ջղերը:

Դանիել Ղազարյանը զուլալ մեղեդիների հեղինակ էր՝ անկախ նրա ընդգրկումների շրջանակներից, անկախ տաղանդի տեսակարար կշռից: Նա հայ երաժշտության այն քրիստոնյա մշակներից էր, որ թրծվել էր կոմիտասյան երգարվեստի քուրայում և իր կարողությունները անմնացորդ [illegible]

ժամանակի հետ թվարանական հաշվարկների մեջ չընտավ, ստեղծագործեց անաղմուկ, անձայն և թողեց իր չափելի ավանդը մեր երաժշտական գանձարանում: Դանիել Ղազարյանն իր գոյության իմաստը գտավ հայ երաժշտությանը ծառայելու մեջ և արավ ավելին, քան ակնկալում էր ժողովուրդն իր արվեստագետ որդուց: Ցավալին այն է, որ մեր երաժշտաբանները մոռանում են հոլովել նրա անունը, կամ մտաբերում են հազվադեպ: Նրա ստեղծագործությունների թիվը անցնում է երկու հարյուրից, որի կեսից ավելին մանուկների համար գրված գործեր են: Ղազարյանը հորինել է նաև մանկական օպերաներ, երաժշտական դրամաներ («Գիքորը», «Սոս և Վարդիթեր», «Լալվարի որսը»), գրել է խմբերգեր, նվագախմբային և դաշնամուրային գործեր, մշակել ժողովրդական բազմաթիվ երգեր: Կազմակերպել է մանկական երգչախմբեր, բորբոքել անխոնջ արվեստի սերը [illegible]

ժական, երաժշտական-հասարակական գործունեության կենդանի շունչը: Եվ սա բնական երևույթ է: Սակայն, մնացել են նրա երգերն ու ռոմանսները, հուզառատ, անխառն մեղեդիները՝ այլևս անկորնչելի, որոնց պահպանումը, կրկին և դարձյալ շրջանառության մեջ առնելը երաժշտական գործի տնօրենների, երաժշտական գործիչների պարտականությունն է: Ունենալով պոեզիայի ընկալման նուրբ ճաշակ, երգահանը իր ստեղծագործությունների ատաղձը առել է հայ բանաստեղծության ընտիր նմուշներից:

Դժվար է հանդիպել քիչ թե շատ երաժշտական ճաշակ ունեցող մեկին, որը Դանիել Ղազարյանի մեղեդիները լսելիս չցցվի բավականության ըզգացումով: «Քույր իմ նազելի», «Սար դարդեր», «Լանջեր մարջան», «Անուշ գարուն», «Արծվի սերը», «Մենակ ճամփորդ», «Լռություն», «Չկան ինձ համար», «Իմ կյանքը քարոտ ճամփա» և տասնյակ այլ երգեր՝ դասականության կարգն են անցել մեր երգարվեստում: Բարձրարվեստ բանաստեղծությունը ինքնին մարդկային խորունկ հույզերի ու մտորումների թանձրացում է: Սրա վառ ապացույցներից է Իսահակյանի տաղը.

Քույր իմ նազելի, նայիր
քո դիմաց
Վիրավոր, ավեր սիրտս եմ
բացել:
Ախ, նվիրական ինձ քո գիրկը
բաց
Եվ գուրգուրիր ինձ, ես
շատ եմ լացել...

Քնքուշ ձեռքերով աչքերս
սրբիր,
Մի թող ինձ լալու, ես
շատ եմ լացել,
Ճակատիս մռայլ մշուշը ցրիր
Եվ գուրգուրիր ինձ, ես
շատ եմ լացել:

Ահա գերհուզականությամբ հագեցած Իսահակյանի տաղը: Եվ թվում է, թե երաժշտական ձայնանիշների շղթայում անհնար է գտնել բանաստեղծական տողի հույզի համարժեքը: Բայց ահա լսում ենք Ղազարյանի մեղեդին և թվում է մեզ, թե տաղն ու մեղեդին միասին են ծնվել: Այս դաշնության մեջ է Դ. Ղազարյանի արվեստի հմայքը: Եվ սա բնորոշ է երգահանի շատ մեղեդիներին:

Դանիել Ղազարյանի լավագույն երգերին բնորոշ են ժողովրդական ոգին, խոր հուզականությունը, լայնաշունչ մեղեդայնությունը: Պատկերավոր ասած՝ նրա երգերը հորդառատ գետեր չեն. հայրենի բարձրաբերձ ժայռերից իջնող առվակների մեղմ կարկաչն ու մրմունջն են հիշեցնում, որ հասնելով մարգագետիններին՝ ձուլվում են դաշտերի վրա թևածող թռչնակների դայլայլին:

Դանիել Ղազարյանը այսօր չկա: Բայց ավանդը, որ թողեց նա հայ երաժշտության գանձարանում, միշտ վառ կպահի նրա հիշատակի կանթեղը նաև եկողների սրտերում, և մեր երաժշտության տարեգրության էջերում, որպես ՔՆԱՐԱԾՈՒՆՉ ՄԵՂԵԴԻՆԵՐԻ ՎԱՐՊԵՏ:

Գևորգ ԱԲԱՋՅԱՆ

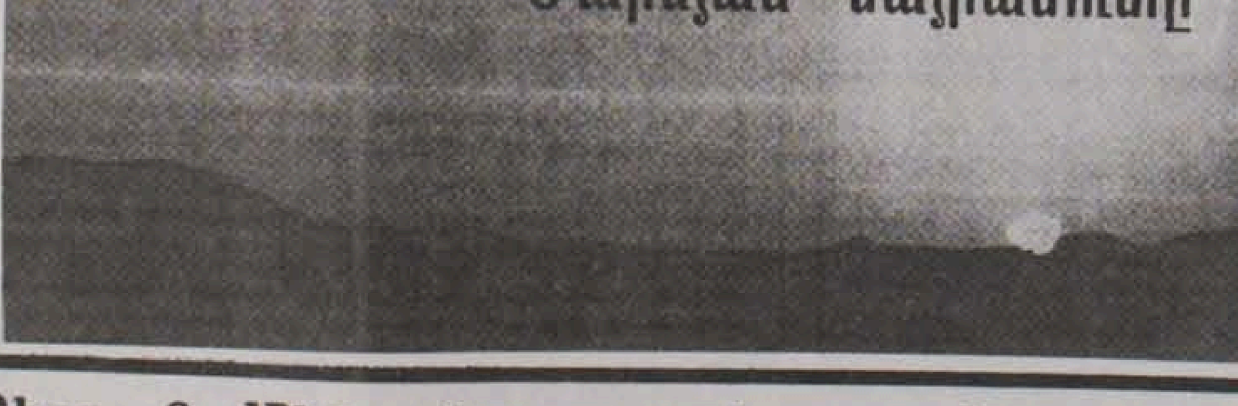

«ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ»
Գլխավոր խմբագիր՝ Վլադիմիր ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ
Երևան—19, Մարշալ Բաղրամյան 24դ. Հեռախոս՝ 22-44-26:
«Տիգրան Մեծ» ՓԲԸ հրատարակչություն: Պատվեր՝ 69288, տպաքանակ՝ 448: Հանձնված է տպագրության՝ 27.05.98 թ. (3434—3444)
Թերթի հովանավորն է «ԿԱՆԱՉ» ՓԲԸ
«ГИТУТЮН» («Наука») — газета НАН РА

Թերթի այս համարի հովանավորն է «Տիգրան Մեծ» հրատարակչությունը